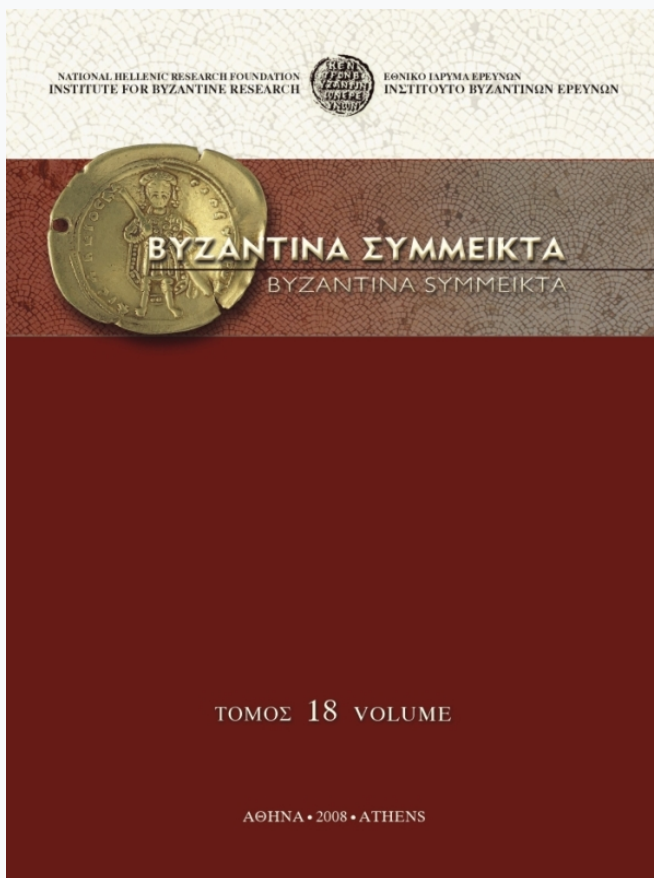

Byzantina Symmeikta

Vol 18 (2008)

BYZANTINA SYMMEIKTA 18

Περί αλφαριθμητισμού, αιρέσεων, εικονογραφίας
και πολιτικών φιλοδοξιών στα μολυβδόβουλλα του
Νικηφόρου Βοτανειάτη (περίπου 1001/2-1081)

Όλγα ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.464](https://doi.org/10.12681/byzsym.464)

Copyright © 2014, Όλγα ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ Ό. (2008). Περί αλφαριθμητισμού, αιρέσεων, εικονογραφίας και πολιτικών φιλοδοξιών στα μολυβδόβουλλα του Νικηφόρου Βοτανειάτη (περίπου 1001/2-1081). *Byzantina Symmeikta*, 18, 77-122.

<https://doi.org/10.12681/byzsym.464>

ΟΛΓΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ

An Stephan

ΠΕΡΙ ΑΛΦΑΒΗΤΙΣΜΟΥ, ΑΙΡΕΣΕΩΝ, ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΦΙΛΟΔΟΞΙΩΝ
ΣΤΑ ΜΟΛΥΒΔΟΒΟΥΛΛΑ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΒΟΤΑΝΕΙΑΤΗ
(περίπου 1001/2-1081)

Κωνσταντινούπολη, Απρίλιος 1081. Μετά την εκθρόνισή του από τον Αλέξιο Κομνηνό, ο Νικηφόρος Βοτανειάτης κείρεται μοναχός στη μονή της Περιβλέπτου. Στην ερώτηση *εὐφώρας τὴν μεταβολὴν φέρει, ὁ ἐκπτώτος πια αυτοκράτορας ἀπαντᾷ ἢ τοῦ κρέως με μόνον ἀποχὴ ἀνιᾶ, τῶν δ' ἄλλων ὀλίγη μοι ἢ φροντίς*¹. Η δυσαρέσκεια του Βοτανειάτη είναι αναμενόμενη, εάν αναλογιστούμε τη μακρόχρονη θητεία του στο στρατό, όπου το καθημερινό διαιτολόγιο θα ήταν σίγουρα πολύ πιο διαφορετικό από αυτό της μονής της Περιβλέπτου.

Τις φειδωλές πληροφορίες των ιστορικών του 11ου αιώνα (Ατταλειάτης, Βρυένιος, η Συνέχεια της Χρονογραφίας του Σκυλίτζη, Ζωναράς) σχετικά με τη μακρόχρονη στρατιωτική σταδιοδρομία του Νικηφόρου Βοτανειάτη πριν από την ανάρρησή του στο θρόνο έρχονται να συμπληρώσουν κατά τρόπο ουσιαστικό τα 31, γνωστά σε εμάς μέχρι σήμερα, μολυβδόβουλλα του Βοτανειάτη, διασκορπισμένα σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές σε περισσότερες από επτά χώρες. Η

1. ΆΝΝΑ ΚΟΜΝΗΝΗ, *Ἀλεξιάς, ἐκδ.* D. R. REINSCH – A. KAMBYLIS (CFHB 40/1), Berlin 2001, 87.17-19.

εξέταση αυτού του σιγιλλογραφικού υλικού σε πρόσφατα δημοσιευμένη μελέτη μας² ανασυνθέτει την κοινωνική εξέλιξη και τη στρατιωτική δραστηριότητα του μελλοντικού αυτοκράτορα στα εξής επτά στάδια (I-VII), τα οποία, προς διευκόλυνση του αναγνώστη, σημειώνονται εδώ επιγραμματικά και σε χρονολογική σειρά. Ας σημειωθεί ότι δύο ακόμη στάδια της σταδιοδρομίας του Βοτανειάτη, πρόεδρος και δουξ Βουλγαρίας και πρόεδρος και δουξ Κύπρου, τα οποία τοποθετούνται μεταξύ των ετών 1064-1067, μας είναι γνωστά μόνο από την ιστοριογραφία³:

- (I) 1057 – 1059: μάγιστρος, βεστάρχης και δουξ Οψικίου
- (II) 1059 – Οκτώβριος 1061: μάγιστρος, (βέστης?), βεστάρχης και δουξ Εδέσσης και Αντιοχείας
- (III) Οκτώβριος 1061 – Φεβρουάριος 1063: πρόεδρος και δουξ Θεσσαλονίκης
- 1064 – 1065: πρόεδρος και δουξ Βουλγαρίας (;)
- 1065 – 1067: πρόεδρος και δουξ Κύπρου
- (IV) τέλη Δεκεμβρίου 1067 – πρώτο εξάμηνο 1068: πρόεδρος και δουξ Αντιοχείας
- (V) πρώτο εξάμηνο 1068 – καλοκαίρι 1074: πρωτοπρόεδρος και δουξ Πελοποννήσου και Ελλάδος
- (VI) καλοκαίρι 1074 – περίπου 1075(;): κουροπαλάτης και δουξ Οψικίου
- (VII) περίπου 1075(;) – Οκτώβριος 1077: κουροπαλάτης και δουξ των Ανατολικών

Από το 1057 μέχρι τον Οκτώβριο του 1077, οπότε και στασιάζει εναντίον του Μιχαήλ Ζ΄, ο Βοτανειάτης φέρει πάντα το αξίωμα του δουκός, του στρατιωτικού δηλαδή αρχηγού ενός τάγματος (ή τμήματος τάγματος) και αναλαμβάνει πολυάριθμες αποστολές σε διάφορα σημεία της βυζαντινής επικράτειας. Οι τιμητικοί τίτλοι που τον συνοδεύουν ξεκινούν

2. Ο. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ, «ἀπὸ Λάμπης λαμπτήρα φωσφόρον ἐπιδημησαι τοῖς βασιλείοις προεσήμανον» (Attaleiates XII 9-10, p. 175). On the way to the throne: the career of Nikephoros III Botaneiates before 1078, στο: *Hypermachos. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, εκδ. Chr. STAVRAKOS – A.-K. WASSILIOU – M. K. KRİKORIAN, Wien 2008, 105-132, εικ. 1-4 (στο εξής: ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ, Botaneiates). Στα 31 μολυβδόβουλλα συμπεριλαμβάνουμε και αυτό που σφράγιζε ένα *ὑπόμνημα* του έτους 1062 στη μονή Ιβήρων, το οποίο σήμερα αγνοείται· βλ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ, Botaneiates, 115.

3. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ, Botaneiates, 128-130.

από αυτόν του βεστάρχη και κορυφώνονται στον τίτλο του κουροπαλάτη, που η απονομή του γινόταν σπάνια και αφορούσε, τουλάχιστον μέχρι περίπου το 1057, μόνο τους συγγενείς του αυτοκράτορα.

Το πρωϊότερο στάδιο (I) της σταδιοδρομίας του Βοτανειάτη ως μαγίστρου, βεστάρχη και δουκός Οψικίου μαρτυρείται σε ένα μόνο μολυβδόβουλλο της Νομισματικής Συλλογής του Μονάχου⁴ (εικ. 1), με επιγραφή και στις δύο πλευρές, όπου η τρίτη συλλαβή του επωνύμου του Βοτανειάτη αποδίδεται με (ι), αντί με (ει):

+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | Νικηφόρ(ω) | μαγίστρ(ω) | [β]εστάρ- | χ(η)
καὶ δου- | [κ] ἰ τοῦ Ὀψι- | κίου τ(ῶ) Βο- | τανι[άτ-] | η

Με τους ίδιους τίτλους (μάγιστρος, βεστάρχης), ο Νικηφόρος Βοτανειάτης εμφανίζεται στη συνέχεια (II) ως δουξ Εδέσσης και Αντιοχείας, σε ένα μόνο μολυβδόβουλλο της συλλογής του Dumbarton Oaks⁵ (εικ. 2):

+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | Νικηφόρ(ω) | [μα]γί[σ]τρ(ω) | [βέστη] βε- | στ[ά]ρχ(η)
(καὶ) δουκὶ | Ἐδέσου [(καὶ) Ἄ-] | ν[τιοχ(είας) τῶ] | Βοτ[α]ν[η]- | ἀτη

Εκτός από τα ορθογραφικά λάθη στη δοτική του πρώτου τίτλου και στην τρίτη συλλαβή του επωνύμου, η επιγραφή αυτή παρουσιάζει δύο ακόμη ιδιαιτερότητες: την ασυνήθιστη αλληλουχία των τίτλων βέστης-βεστάρχης (ως ανώτερος τιμητικός τίτλος, ο βεστάρχης θα έπρεπε να προηγείται του βέστη) και την εσκεμμένη – όπως φαίνεται – απόξεση των λέξεων «βέστη» και «Ἀντιοχείας». Όπως έχουμε ήδη σχολιάσει⁶, η

4. KARAGIORGOU, *Botaneiates*, 107-108, εικ. 1. Για την ευγενή παραχώρηση των φωτογραφιών στις εικ. 1, 3, 4.2 και 10.1 (που αναδημοσιεύονται σε αυτό το άρθρο), καθώς και για το αδημοσίευτο φωτογραφικό υλικό στις εικ. 4.4, 6, 7.4, 7.5, 10.2, 10.3, 10.5, 10.11 και 11 και άλλες πληροφορίες, η συγγραφέας οφείλει θερμές ευχαριστίες στους: καθηγητή J.-Cl. Cheynet (Université de Paris IV-Sorbonne), Dr. E. Haustein-Bartsch (Ikonen Museum Recklinghausen), μοναχό Θεολόγο (μονή Ιβήρων), Δ. Ευγενίδου και Γ. Νικολάου (Νομισματικό Μουσείο Αθηνών), Δρ. Μ. Παράνη (Πανεπιστήμιο Κύπρου), Dr. E. Stepanova (The State Hermitage Museum, St. Petersburg), Dr. G. Stumpf (Staatliche Münzsammlung, München), Κλ. Σιδηρόπουλο (Ανασκαφές αρχαίας Μεσσηνίας) και Dr. A.-K. Wassiliou-Seibt (Institut für Byzanzforschung, Wien). Το άρθρο αυτό είναι καρπός ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος της συγγραφέως με τίτλο *Byzantine themes and sigillography*, και εκπονήθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του στα πλαίσια μίας 18μηνης υποτροφίας (2006-7) από το Ίδρυμα Alexander von Humboldt (Βόννη) στο Πανεπιστήμιο Ludwig-Maximilians-Universität του Μονάχου.

5. KARAGIORGOU, *Botaneiates*, 108-109.

6. KARAGIORGOU, *Botaneiates*, 109-111.

απόξεση της λέξης «βέστη» αποτελεί μάλλον την πρόχειρη διόρθωση ενός πλεονασμού μόλις αυτός έγινε αντιληπτός, είτε από τον ίδιο το χαράκτη, είτε από τον παραγγελιοδότη του, ενώ η απόξεση της λέξης «Ἀντιοχείας» υποδεικνύει, κατά την άποψή μας, την ανέξοδη προσαρμογή του μολυβδόβουλλου (ή καλύτερα του αντίστοιχου βουλλωτηρίου) στα νέα καθήκοντα του Νικηφόρου Βοτανειάτη, όταν από κάποια χρονική στιγμή και μετά η δικαιοδοσία του περιορίστηκε στην περιοχή της Εδέσσης.

Από τον Οκτώβριο του 1061 μέχρι και το Φεβρουάριο του 1063, ο Νικηφόρος Βοτανειάτης είναι πρόεδρος και δουξ Θεσσαλονίκης (III). Αν και το μοναδικό μολυβδόβουλλο που έχουμε από αυτή την περίοδο⁷ (εικ. 3) δεν αναφέρει τόπο άσκησης καθηκόντων, μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι κατασκευάστηκε κατά τη διάρκεια της θητείας του Βοτανειάτη στη Θεσσαλονίκη, αφού συνοδεύει ένα *πρακτικόν* της μονής Ιβήρων που συντάχθηκε τον Αύγουστο του 1062, το οποίο υπογράφει ο ίδιος ο Βοτανειάτης ως «ΔΟΥΞ ΘΑΙΣΑΛΟΝΙΚΗΣ»⁸. Στην εμπρόσθια όψη αυτού του μολυβδόβουλλου εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος, όρθιος, ολόσωμος, μετωπικός, με στρατιωτικό ένδυμα, κρατώντας δόρυ στο δεξί του χέρι, ενώ το αριστερό ακουμπά σε ασπίδα που στηρίζεται στο έδαφος. Οι καλλιτεχνικές αξιώσεις που διαφαίνονται στην προσεγμένη απόδοση του αγίου, στην απεικόνιση του *Manus Dei* που βγαίνει από τεταρτοκύκλιο επάνω δεξιά ευλογώντας τον άγιο, στη σταυροειδή διάταξη του ονόματος του αγίου, αλλά και στη σύμμετρη και καθαρή χάραξη της επιγραφής στην οπίσθια όψη δεν συνάδουν με τα πολυάριθμα ορθογραφικά λάθη του κειμένου:

Ὁ ἄ(γιος) | ΔΗΜ | I - T | ΡΗΘ | C

+Κ(ύρι)ε β(ο)ήθ(ει) | τῷ σῶ δούλ(ω) | Νηκηφόρω | προνύα Θ(εο)ῦ |
προέδρ(ω) καὶ | δουκὶ το Βο | τανιάτ(η)

Τα επόμενα (σε χρονολογική σειρά) τέσσερα μολυβδόβουλλα που χρησιμοποιεί ο Νικηφόρος Βοτανειάτης από τα τέλη Δεκεμβρίου του 1067 μέχρι το πρώτο εξάμηνο του 1068, τον παρουσιάζουν ως πρόεδρο

7. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ, *Botaneiates*, 111-113, εικ. 2. Ακόμη ένα μολυβδόβουλλο, πιθανότατα του ίδιου ακριβώς τύπου, συνοδεύει ένα *ὑπόμνημα* των αρχείων της μονής Ιβήρων με χρονολογία Αύγουστος 1062 (βλ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ, *Botaneiates*, 115).

8. *Actes d'Iviron II: Du milieu du XIe siècle à 1204*, εκδ. J. LEFORT - N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ - D. ΠΑΡΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ - V. ΚΡΑΒΑΡΙ - H. ΜΕΤΡÉVÉLI (Archives de l'Athos XVI), Paris 1990, αρ. 35, πίν. LX (στο εξής: *Iviron II*).

και δούκα Αντιοχείας⁹ (IV). Στην εμπρόσθια όψη τους εμφανίζεται και πάλι ο άγιος Δημήτριος, ενώ οι επιγραφές στην οπίσθια όψη εμφανίζουν κοινά ορθογραφικά λάθη στη δοτική του βαπτιστικού ονόματος και του τίτλου του (εικ. 4.1-4):

Ό ἄ(γιος) | ΔΗ | ΜΗ - Τ | ΡΙ | ΟC

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | τῷ σῶ δού(λω) | Νικηφόρο | προέδρο (καί) | δουκί Ἄντιο- | χεία(ς) τῷ Βο- | τανειάτ(η)

Ακόμη πιο ανορθόγραφα είναι τα τέσσερα μολυβδόβουλλα που χρησιμοποιεί ο Βοτανειάτης στη συνέχεια (V), ως πρωτοπρόεδρος και δουξ Πελοποννήσου και Ελλάδος¹⁰ (εικ. 5.1-4):

Ό ἄ(γιος) | ΔΗ | ΜΗ - Τ | ΡΙ | ΟC

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | Νικηφόρω | προτωπρο- | έδρω (καί) δουκί | Πελοποννί(ου) | (καί) Ἑλλάδο(ς) τῷ | Βοτανει- | άτι

Το προτελευταίο στάδιο της σταδιοδρομίας του Βοτανειάτη (VI), μας είναι γνωστό από ένα μόνο (και δυστυχώς κακοδιατηρημένο) μολυβδόβουλλο στη Νομισματική Συλλογή του Μονάχου, που τον παρουσιάζει ως κουροπαλάτη και δούκα Οψικίου¹¹ (εικ. 6). Τα ευανάγνωστα μέρη της επιγραφής στην οπίσθια όψη μας επιτρέπουν να διακρίνουμε ένα μόνο ορθογραφικό λάθος στη δοτική του τίτλου του Βοτανειάτη, ενώ στην εμπρόσθια όψη βλέπουμε και πάλι τον άγιο Δημήτριο στο γνωστό τύπο:

[...]

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | [τῷ] σῶ δού(λω) | [Νικ]ηφόρω | [κουρο]παλάτι | [καί] δουκί τοῦ | [Ώψι]κίου τῷ | [Βο]τανει- | [άτη]

Τέλος, στα πέντε μολυβδόβουλλα (εικ. 7.1-5) που χρησιμοποιεί ο Βοτανειάτης στο τελευταίο στάδιο της σταδιοδρομίας του, δύο περίπου χρόνια πριν από την ανάρρησή του στο θρόνο, ως κουροπαλάτης και δουξ των Ανατολικών¹² (VII), παρατηρούμε κοινό ορθογραφικό λάθος στη δοτική του βαπτιστικού του ονόματος και μία ασυνταξία:

Ό ἄ(γιος) | Δ | Η | Μ | Η - Τ | Ρ | Ι | Ο | C

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | Νικηφόρο | κουροπαλά(τη) | (καί) δουξ τῶν Ἄ- | νατ(ο)λικ(ῶν) τῷ | Βοτανει- | άτη

9. ΚΑΡΑΓΙΟΡΓΟΥ, Botaneiates, 115-116.

10. ΚΑΡΑΓΙΟΡΓΟΥ, Botaneiates, 117-118, εικ. 3.

11. ΚΑΡΑΓΙΟΡΓΟΥ, Botaneiates, 119-120.

12. ΚΑΡΑΓΙΟΡΓΟΥ, Botaneiates, 120-122.

Περισσότερο όμως ενδιαφέρον έχει η εμπρόσθια όψη αυτών των μολυβδόβουλλων με την εξής εικονογραφική πρωτοτυπία στην απεικόνιση του αγίου Δημητρίου (που διακρίνεται καθαρότερα στα μολυβδόβουλλα των εικ. 7.1 και 7.4): ενώ σε όλα τα προηγούμενα μολυβδόβουλλα η γλαμύδα του αγίου πορπώνεται, ως συνήθως, στο δεξιό του ώμο και πέφτει πίσω στην πλάτη του μέχρι το μέσο περίπου των γαστροκνημιών σαν ένα απλό ορθογώνιο κομμάτι υφάσματος χωρίς να δημιουργεί πολλές πτυχές, στα εν λόγω μολυβδόβουλλα, η γλαμύδα, με κοκκιδωτή παρυφή (που πιθανότατα αποδίδει μαργαριτάρια), στερεώνεται μπροστά στο στήθος με δύο μακρόστενες και οριζόντια τοποθετημένες πόρπες και πέφτει πίσω στην πλάτη μέχρι το ύψος των αστραγάλων, σχηματίζοντας ένα ωοειδές παραπέτασμα χωρίς πτυχές.

Στα προαναφερθέντα δεκαοκτώ μολυβδόβουλλα θα πρέπει να προσθέσουμε ακόμη δεκατρία, όλα με τον άγιο Δημήτριο στην εμπρόσθια όψη τους, τα οποία αναφέρουν μόνο τον τίτλο ή και το αξίωμα του Νικηφόρου Βοτανειάτη χωρίς να προσδιορίζουν τον τόπο άσκησης των καθηκόντων του. Στο πρωϊμότερο εξ' αυτών¹³ (εικ. 8), που παρουσιάζει τον Νικηφόρο Βοτανειάτη ως πρόεδρο και δούκα, εντύπωση προκαλούν τόσο η γενικότερη κακοτεχνία, όσο και τα ποικίλα ορθογραφικά και συντακτικά λάθη:

Ὁ ἄ(γιος) | ΔΗ | Μ(Η) - Τ | ΡΙ | ΟC

+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | τῷ σῶ δού(λω) | Νηκηφόρ(ω) | (προ)έδρο καὶ | [δ]οῦξ
ὁ Βοτ(α)- | νιάτεις

Σ' ένα δεύτερο μολυβδόβουλλο αυτής της ομάδας¹⁴ (εικ. 9) επαναλαμβάνεται ο γνωστός ανορθόγραφος τύπος του τίτλου του πρωτοπροέδρου, που εντοπίσαμε ήδη στα μολυβδόβουλλα του Νικηφόρου Βοτανειάτη κατά τη θητεία του στην Ελλάδα και την Πελοπόννησο:

13. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ, *Botaneiates*, 116 (Appendix to Career Stages III and IV), όπου το μολυβδόβουλλο αυτό χρονολογήθηκε κατά την περίοδο της δεύτερης θητείας του Βοτανειάτη στην Αντιόχεια (πριν από τα τέλη Δεκεμβρίου 1067 μέχρι και το πρώτο εξάμηνο του 1068). Ωστόσο, θα πρέπει να συμπληρώσουμε εδώ ότι είναι εξίσου πιθανό το μολυβδόβουλλο αυτό να ανήκει στην εποχή, κατά την οποία ο Βοτανειάτης ήταν δούξ Βουλγαρίας (1064-1065) και δούξ Κύπρου (1065-1067).

14. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ, *Botaneiates*, 118 (Appendix to Career Stage V).

Ὁ ἄ(γιος) | ΔΗ | ΜΗ - Τ | ΡΙ | Ο | C

+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | τῷ σῶ δού(λω) | Νικηφόρω | πρωτοπρο- | έδρω (καί)
δουκ(ι) | τῷ Βοτα- | νειάτ(η)

Τα υπόλοιπα έντεκα μολυβδόβουλλα αυτής της ομάδας (τρία εκ των οποίων είναι κίβδηλα) που αναφέρουν τον Νικηφόρο Βοτανειάτη απλά ως κουροπαλάτη¹⁵ (εικ. 10.1-10.11), ξεχωρίζουν στο σύνολο του σφραγιστικού του υλικού όχι μόνο για την υψηλότερη καλλιτεχνική τους εμφάνιση και την άμεμπτη ορθογραφία των επιγραφών τους, αλλά και για την εικονογραφική ιδιαιτερότητα στην απόδοση της γλαμύδας του αγίου Δημητρίου, την οποία σχολιάσαμε παραπάνω:

Ὁ ἄ(γιος) | Δ | Η | Μ | Η - Τ | Ρ | Ι | Ο | C

+Κ(ύρι)ε βοή- | θει τῷ σῶ | δούλω Νικη- | φόρω κουρο- | παλάτη τῷ |
Βοτανει- | άτη

Ορθογραφία

Τα μολυβδόβουλλα περιέχουν, ως γνωστόν, σημαντικές πληροφορίες για τον ιδιοκτήτη τους (όνωμα, τίτλους, αξιώματα, κ.λπ.) και υπό αυτή την έννοια έχουν την ίδια βαρύτητα με την ιδιόχειρη υπογραφή του. Η τελική εμφάνιση (καλλιτεχνική και επιγραφική) ενός τόσο προσωπικού αντικειμένου δεν μπορεί παρά να εξαρτάται αυστηρά από τις επιλογές του ιδιοκτήτη του. Υποθέτουμε ότι η παραγγελία για την κατασκευή ενός βουλλωτηρίου, με συγκεκριμένες οδηγίες σε ό,τι αφορά το εικονογραφικό θέμα, τη μορφή και το περιεχόμενο της συνοδευτικής επιγραφής, θα μπορούσε να δοθεί στο χαράκτη είτε προφορικά, είτε γραπτά. Εύκολα καταλαβαίνουμε ότι στην πρώτη περίπτωση οι επιθυμίες του παραγγελιοδότη (σε ό,τι αφορά τη συνοδευτική επιγραφή) θα ήταν περισσότερο έκθετες σε αλλαγές και λάθη που θα προέκυπταν από την αυθαίρετη βούληση ή το ανεπαρκές μορφωτικό επίπεδο του χαράκτη. Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση, όπου ο χαράκτης δεν είχε παρά να αντιγράψει το κείμενο που του είχε δοθεί, τα όποια λάθη προέκυπταν (με εξαίρεση βέβαια τυχόν απροσεξίες του χαράκτη κατά την αντιγραφή) βάρυναν κατ' εξοχήν τον ίδιο τον πελάτη του. Με όποιον όμως τρόπο και εάν γινόταν η συνεννόηση με το χαράκτη, αυστηρός κριτής του τελικού προϊόντος ήταν ο ίδιος ο παραγγελιοδότης, ο οποίος θα πρέπει να είχε

15. ΚΑΡΑΓΙΟΡΓΟΥ, Botaneiates, 122-124 (Appendix to Career Stage VII).

το δικαίωμα, εφόσον το τελικό προϊόν δεν τον αντιπροσώπευε, να το απορρίψει και να κάνει μία νέα παραγγελία.

Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τον τρόπο, με τον οποίο ο Βοτανειάτης έδινε οδηγίες για την κατασκευή των βουλωτηρίων του. Τα στοιχεία, ωστόσο, που έχουμε στη διάθεσή μας υποδεικνύουν ότι αυτό γινόταν μάλλον προφορικά, αφού μόνο έτσι εξηγείται η ποικιλία των ορθογραφικών και συντακτικών λαθών που συναντάμε στις επιγραφές των μολυβδοβούλλων του (πίνακας 1), π.χ. ΔΗΜΙΤΡΗΟΣ (άπαξ), Βοτανιάτη, Βοτανιάτη, αλλά και το σωστό Βοτανειάτη (σε δοτική) και Βοτανειάτεις (σε ονομαστική), Νηκηφόρω (δύο φορές), αντί του σωστού Νικηφόρω, δουξ αντί δουκί (δύο φορές). Φαίνεται, λοιπόν, ότι κάθε χαρακτήρας έκανε τα δικά του λάθη, ενώ εάν ο Βοτανειάτης κατέθετε γραπτώς το κείμενο των επιγραφών που επιθυμούσε να δει στα μολυβδόβουλλά του, τότε, ακόμη και εάν το κείμενο αυτό ήταν ανορθόγραφο, τα λάθη θα έπρεπε να ήταν κοινά και επαναλαμβανόμενα. Οφείλουμε βέβαια εδώ να παραδεχτούμε ότι δεν έχουν όλα τα λάθη την ίδια βαρύτητα. Το ότι η τρίτη συλλαβή του επωνύμου Βοτανειάτης αποδίδεται άλλοτε με (ει) και άλλοτε με (ι), είναι μάλλον ένδειξη αβεβαιότητας σε ό,τι αφορά τη σωστή ορθογραφία ενός ονόματος του οποίου η ετυμολογία είναι προβληματική¹⁶. Είναι εξάλλου ενδεικτικό ότι, ενώ όλοι οι βυζαντινοί συγγραφείς του 11ου αι. χρησιμοποιούν τη γραφή Βοτανειάτης, ο ίδιος ο Νικηφόρος Βοτανειάτης επιλέγει τη γραφή Βοτανιάτης για τις αυτοκρατορικές του σφραγίδες¹⁷. Η γραφή Βοτανιάτης, ωστόσο, που συναντάμε σ' ένα μόνο μολυβδόβουλλο του μελλοντικού αυτοκράτορα (βλ. πίνακας 1.Π), ξενίζει. Θα μπορούσε ίσως κάποιος να ισχυριστεί ότι άλλα λάθη, όπως η απόδοση των καταλήξεων της δοτικής με (ο) αντί με (ω) (μαγίστρο, προέδρο, Νικηφόρο), η γραφή Νηκηφόρω αντί Νικηφόρω, πρωτοπροέδρο αντί πρωτοπροέδρο, προνούα αντί προνοία, Πελοπονίσου αντί Πελοποννήσου και Ελάδος αντί Ελλάδος, δικαιολογούνται ως αποτέλεσμα των αλλαγών που έφερε στην ελληνική

16. Κ. ΆΜΑΝΤΟΣ, Οί Βοτανιάται, *Ἑλληνικά* 8 (1935) 48. Σχετικά με τα «λάθη», που προκύπτουν από την αβεβαιότητα σε ό,τι αφορά το σωστό συλλαβισμό, βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Mount Athos: Levels of Literacy, *DOP* 42 (1988) 170, σημ. 10 και 177, σημ. 36 [= *Society, Culture and Politics in Byzantium*, Aldershot 2005, III] (στο εξής: ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Literacy).

17. Βλ. παρακάτω, σημ. 23.

γλώσσα το πέρασμα από την προσωδία στους τόνους¹⁸. Αναμφίβολα, όμως, προδίδουν παραγγελιοδότη με σοβαρό έλλειμμα ετυμολογικών και ορθογραφικών γνώσεων, ενώ φτωχή γραμματική κατάρτιση φανερώνει επίσης και η σύνταξη του ρήματος βοηθώ με ονομαστική αντί δοτικής (βλ. πίνακας 1: VII και 1).

Μεγαλύτερη σημασία, όμως, έχει το γεγονός ότι ο Νικηφόρος Βοτανειάτης, ένα επιφανές μέλος της στρατιωτικής αριστοκρατίας της Μικράς Ασίας, δεν φαίνεται να ενοχλείται από αυτά τα ορθογραφικά και συντακτικά ατοπήματα, εφόσον αποφασίζει να χρησιμοποιήσει τα εν λόγω μολυβδόβουλλα. Θα πρέπει να υποθέσουμε άραγε ότι, γνώριζε όλα αυτά τα λάθη, αλλά ως σκληροτράχηλος στρατιωτικός αδιαφορούσε τελείως για την εντύπωση που έδιναν τα μολυβδόβουλλά του στον παραλήπτη των επιστολών του; Κατά τη γνώμη μας, κάτι τέτοιο είναι μάλλον απίθανο. Ο αείμνηστος Νικόλαος Οικονομίδης έχει ήδη εκφράσει την άποψη ότι οι ανορθογραφίες και οι ασυνταξίες σε βυζαντινά χειρόγραφα θα πρέπει να ερμηνευθούν περισσότερο ως έλλειψη ικανότητας, παρά ως έλλειψη ενδιαφέροντος, για τη σωστή γραμματική απόδοση ενός κειμένου και έχει συγκεντρώσει επτά χωρία, που χρονολογούνται από τον 9ο μέχρι και το 15ο αι., τα οποία αποδεικνύουν το γνήσιο ενδιαφέρον των Βυζαντινών για ορθογραφημένα κείμενα¹⁹. Στα παραδείγματα αυτά θα θέλαμε να προσθέσουμε ακόμη ένα, το οποίο αφορά μολυβδόβουλλα. Στην οπίσθια όψη δύο σφραγίδων που ανήκουν στον Νικήτα, βασιλικό πρωτοσπαθάριο και στρατηγό Ελλάδος και προέρχονται από το ίδιο βουλλωτήριο²⁰, το δεύτερο Λ της λέξης ΕΛΛΑΔΟC έχει στρωμοχτεί ανάμεσα στο πρώτο

18. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Literacy*, 171 με τη σημ. 25.

19. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Literacy*, 170-171.

20. Η μία σφραγίδα βρίσκεται στη συλλογή του *Dumbarton Oaks*. βλ. J. NESBITT - N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 2: South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington, D.C. 1994, αρ. 8.50 (φωτ.). Η άλλη φυλάσσεται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών. βλ. Κ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα εν τῷ Νομισματικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν. Συμπληρωματικὸς κατάλογος, *Journal international d'archéologie numismatique* 9 (1906) 65, αρ. 48a (χωρίς φωτ.) και ο ΙΔΙΟΣ, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, Ἀθήναι 1917, 285, αρ. 48a (χωρίς φωτ.) [στο εἶξῃ: Κωνσταντόπουλος, *ENM*]. Οι σφραγίδες αυτές νομίζουμε ότι πρέπει να τοποθετηθούν στα τέλη του 9ου αι.

Λ και το Α (εικ. 11), υποδεικνύοντας έτσι ότι πρόκειται για διόρθωση που έγινε στο βουλλωτήριο, όταν ο ίδιος ο χαράκτης ή ο πελάτης του, ο στρατηγός Νικήτας, αντιλήφθηκαν το ορθογραφικό αυτό λάθος.

Μήπως, λοιπόν, ο Βοτανειάτης δεν ήταν όντως σε θέση να ελέγξει την ορθογραφία των επιγραφών του, επειδή και ο ίδιος αγνοούσε κάποιους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες; Αυτή η εκδοχή μας φαίνεται πιθανότερη, αφού τις γραμματικές (αν μη τι άλλο) γνώσεις του μελλοντικού αυτοκράτορα θέτουν υπό αμφισβήτηση και οι ανορθογραφίες που συναντάμε στην ιδιόχειρη υπογραφή του, η οποία εμφανίζεται πανομοιότυπη σε τρεις επίσημες πράξεις στα αρχεία της μονής Ιβήρων: σ' ένα *ἔγγραφο* του 1061, σ' ένα *ὑπόμνημα* του 1062 και σ' ένα *πρακτικὸν* που τοποθετείται τον Αύγουστο του 1062²¹: +ΝΙΚΗΦΟ(ΡΟΣ) ΠΡΟΕΔΡΟ(Σ) ΚΑΙ ΔΟΥΞ ΘΑΙΣΣΑΛΟΝΙ(ΚΗΣ) (*sic*) Ο ΒΟΤΑΝΙΑΤ(ΗΣ)+. Το υπόμνημα του έτους 1062 συνυπογράφει με τον Βοτανειάτη και ο Νικόλαος Σερβλίας, κριτής Θεσσαλονίκης, και είναι μάλλον ενδεικτικό ότι ο τελευταίος δεν συμπαράσύρεται από την ανορθόγραφη «Θαισαλονίκη» του πρώτου, αν και αυτή προηγείται της δικής του! Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς επιβεβαιώνει το υψηλότερο επίπεδο της φιλολογικής κατάρτισης ενός δημοσίου υπαλλήλου της βυζαντινής αυτοκρατορίας, εφόδιο άκρως απαραίτητο για μία τέτοια σταδιοδρομία σε αντίθεση με τις απαιτήσεις της σταδιοδρομίας ενός στρατιωτικού²².

Πρέπει, πάντως, να επισημάνουμε ότι στις οψιμότερες σφραγίδες του Νικηφόρου Βοτανειάτη, δηλαδή τόσο σε αυτές που τον αναφέρουν μόνο ως κουροπαλάτη (που είναι και οι τελευταίες που χρησιμοποίησε πριν από την ανάρρησή του στο θρόνο), όσο και στις αυτοκρατορικές του σφραγίδες (όπου μόνη – και «νόμιμη» – παρέκκλιση είναι η γραφή

21. *Iviron* II, αρ. 33, 34 και 35, αντίστοιχα.

22. J. HALDON, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London-New York 1999, 271. Το επίπεδο των γραμματικών γνώσεων του Βοτανειάτη είναι εξάλλου πιθανό να οφείλεται και στο περιεχόμενο της επίσημης κρατικής εκπαιδευτικής πολιτικής κατά την περίοδο της σχολικής ηλικίας του Βοτανειάτη (περίπου 1000-1015), όταν, όπως έχει σωστά παρατηρηθεί, οι υποχρεώσεις του σκληροτράχηλου Βασιλείου Β' στα πεδία των μαχών δεν θα πρέπει να άφηναν πολλά περιθώρια ενασχόλησης με την κοινωνική πολιτική και, ιδιαίτερα, την παιδεία. βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Literacy*, 174 και M. ANGOLD, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A political History*, London-New York 1997, 101.

Βοτανιάτης, αντί Βοτανειάτης)²³, τα ορθογραφικά και συντακτικά λάθη είναι ανύπαρκτα. Οι οψιμότερες αυτές σφραγίδες παρουσιάζουν επίσης μεγαλύτερη επιμέλεια και από καλλιτεχνική άποψη, γεγονός που υποδεικνύει φροντίδα στην επιλογή του καλλιτέχνη-χαράκτη. Στις περιπτώσεις στρατιωτικών αξιωματούχων εν δράσει, οι οποίοι χρειάζονταν ξαφνικά ένα νέο βουλλωτήριο για την αλληλογραφία τους, τη σχετική παραγγελία θα πρέπει να αναλάμβανε κάποιος από το βοηθητικό προσωπικό του εκστρατευτικού σώματος με εμπειρία στην κατεργασία μετάλλων (π.χ. κατασκευαστές ή/και επισκευαστές πολεμικών εξαρτημάτων και ιπποσκευών) με τις ανάλογες επιπτώσεις στο τελικό αισθητικό αποτέλεσμα. Έτσι θα πρέπει μάλλον να ερμηνεύσουμε τη χαμηλή καλλιτεχνική ποιότητα του μολυβδόβουλλου της εικ. 8 [+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | τῷ σῶ δού(λω) | Νηκηφόρ(ω) | (προ)έδρο καὶ | [δ]οῦξ ὁ Βοτ(α)- | νιάτεις] και τα αναμενόμενα ορθογραφικά και συντακτικά ατοπήματα της επιγραφής του. Αντίθετα, το υψηλό αισθητικό αποτέλεσμα στο μολυβδόβουλλο της εικ. 3 [+Κ(ύρι)ε β(ο)ήθ(ει) | τῷ σῶ

23. Για τις αυτοκρατορικές σφραγίδες του Νικηφόρου Βοτανειάτη βλ. *Actes de Lavra I*, εκδ. A. GUILLOU - P. LEMERLE - D. PAPACHRYSSANTHOU - N. SVORONOS (Archives de l' Athos V), Paris 1970, αρ. 38, 41, πίν. XLI [στο εξής: *Lavra I*]· J. EBERSOLT, Sceaux byzantins du musée de Constantinople, *Revue Numismatique*, 4ème série, 18 (1914) αρ. 150-151· P. GRIERSON, Byzantine Gold Bullae, with a Catalogue of Those at Dumbarton Oaks, *DOP* 20 (1966) 251, αρ. 6· J. JOUROUKOVA, Pernik, monuments numismatiques et sigillographiques (867-1195-1203), *Pernik 2* (1983) πίν. II.1· ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *ENM*, αρ. 282, 282α, 282β· K. M. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντιὰ καὶ μολυβδόβουλλα. Συλλογὴ Ἀναστασίου Κ. Π. Σταμούλη*, Ἀθήναι 1930 14, αρ. 76, πίν. II/27· V. LAURENT, *La collection C. Orghidan*, Paris 1952, αρ. 5 (στο εξής: LAURENT, *Orghidan*)· N. P. LIHAČEV, *Molivdovuly grečeskogo Vostoka*, εκδ. V. S. ŠANDROVSKAJA (Naučnoen Nasledstvo 19), Moskva 1991, 259, πίν. 78,1· I. A. PAPANGELOS, *Das Athos-Kloster Zygos*, Thessaloniki 2005, 36, εικ. 29· G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, 423 (στο εξής: Schlumberger, *Sigillographie*)· W. SEIBT, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich I. Teil: Kaiserhof*, Wien 1978, αρ. 26· W. SEIBT - M.-L. ZARNITZ, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk*, Wien 1997, αρ. 1.1.8· Cl. SODE, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin II* (Ποικίλα Βυζαντινά 14), Bonn 1997, αρ. 183 = Lanz Sale 62, αρ. 963· G. ZACOS - A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals I*, Basel 1972, αρ. 96 (χρυσή σφραγίδα), 97 (= Spink Sale 127, αρ. 1, χρυσή σφραγίδα) και 98a, b, c (= Spink Sale 132, αρ. 203) [στο εξής: ZACOS - VEGLERY]. Επίσης, αυτοκρατορικές σφραγίδες του Βοτανειάτη υπάρχουν και στους ακόλουθους καταλόγους δημοπρασιών: Gerhard Hirsch Nachfolger Sale 185, αρ. 1508 = Münz-Zentrum Sale 78, αρ. 806· Sternberg Sale 25, αρ. 487· Münz-Zentrum Sale 88, αρ. 1214. Τέλος, ένα ακόμη αδημοσίευτο αυτοκρατορικό μολυβδόβουλλο του Βοτανειάτη βρίσκεται στη συλλογή του Dumbarton Oaks (DO 58.106.648).

δούλ(ω) | Νηκηφόρω | προνύα Θ(εο)ϋ | προέδρ(ω) καὶ | δουκὶ το Βο | τανιάτ(η)] θα πρέπει να οφείλεται σε έμπειρο κατασκευαστή έργων μικροτεχνίας με έδρα πιθανότατα τη Θεσσαλονίκη ή τον Άθω. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι η καλλιτεχνική δεξιοτεχνία αυτού του ανθρώπου δεν ανταποκρίνεται στη φιλολογική του κατάρτιση (εκτός εάν ήταν εγγράμματος, αλλά δεν ήθελε να επέμβει στο ανορθόγραφο κείμενο που του ενεχείρισε ο Βοτανειάτης). Τέλος, τα βουλλωτήρια των μολυβδοβούλλων που αναφέρουν τον Βοτανειάτη μόνο ως κουροπαλάτη (εικ. 10.1-10.11), τα οποία – κατά τη γνώμη μας – μεταφέρουν και ένα συγκεκριμένο πολιτικό μήνυμα στην εμπρόσθια όψη τους (βλ. παρακάτω: Ο άγιος Δημήτριος με χλαμύδα αυλικού αξιωματούχου) θα πρέπει να έγιναν από άξιο καλλιτέχνη (πιθανότατα) της πρωτεύουσας με θεολογική κατάρτιση και εμπειρία σε ζητήματα τέχνης και συμβολισμού.

Άμεμπτες ορθογραφικά και συντακτικά είναι επίσης και οι ιδióχειρες υπογραφές του Νικηφόρου Βοτανειάτη ως αυτοκράτορα²⁴. Υποδηλώνει ίσως αυτή η επιμελημένη ορθογραφία μία βελτίωση της γενικής παιδείας του Βοτανειάτη; Ο Ατταλειάτης σπεύδει να μας ενημερώσει ότι, ως αυτοκράτορας, ο Βοτανειάτης αφοσιώθηκε εξ' ολοκλήρου στην επίπονη ενασχόληση με τα γράμματα, ακόμη και τις νυκτερινές ώρες: οὐδὲ τὸν νυκτερινὸν χρόνον ἔξω τῶν ἑαυτοῦ σπουδασμάτων ἐτίθετο, ἀλλὰ τοῖς βιβλίοις καὶ ταῖς ἀναγνώσεσιν ἐπιδιδόνς ἑαυτὸν πολυῖστορα καὶ μεμνημένον τὰ θεῖα περιίστα καὶ τὰ ἀνθρώπινα²⁵. Η πληροφορία αυτή δεν φαίνεται να εμπίπτει στην κατηγορία των κοινών τόπων που συναντάμε συχνά σε εγκώμια αυτοκρατόρων²⁶, γεγονός που, κατά τη

24. Βλ. π.χ. την υπογραφή του Νικηφόρου Βοτανειάτη σε δύο χρυσόβουλλα του έτους 1079, στη μονή Πάτιμου (Έ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα μονῆς Πάτιμου*, Α', Ἀθήναι 1980, 17-18 και 25-27) και σε χρυσόβουλλο του έτους 1081, στη μονή Μεγίστης Λαύρας (*Lavra I*, 228-229). Στο δεύτερο χρυσόβουλλο της μονής Πάτιμου, στην τρίτη σειρά του κειμένου, το βαπτιστικό όνομα του Βοτανειάτη αποδίδεται ως «Νικιφόρ(ος)», αντί «Νικηφόρ(ος)», προφανώς από λάθος του συντάκτη του χρυσοβούλλου.

25. I. PÉREZ MARTÍN, *Miguel Atalíates* (Nueva Roma 15), Madrid 2002, 222.26-28 [στο εξής: Ατταλειάτης (PÉREZ MARTÍN)].

26. Η φιλομάθεια, η βιβλιοφιλία, η λογιότητα και γενικότερα η παιδεία δεν συγκαταλέγονται στα βασικά χαρακτηριστικά του ιδανικού μεσοβυζαντινού αυτοκράτορα. βλ. H. HUNGER, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden* (Wiener byzantinistische Studien 1), Wien 1964, 49-154 και ιδιαίτερα 94-100, όπου η αγρυπνία (Nachtwache) του αυτοκράτορα οφείλεται στη μέριμνά του (Sorge) για τη χρηστή διακυβέρνηση του κράτους και όχι στην ανάγνωση βιβλίων!

γνώμη μας, υποδεικνύει ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο Ατταλειάτης προσπαθεί συνειδητά να αμβλύνει την εντύπωση που δημιουργούσε στο αναγνωστικό του κοινό το πραγματικό έλλειμμα λογιότητας του ήρωα-αυτοκράτορά του²⁷. Κατά την άποψη του D. R. Reinsch²⁸, το συγκεκριμένο σχόλιο του Ατταλειάτη ίσως να αποτελεί και στοχευμένη απάντηση στο εγκώμιο που πλέκει ο Ψελλός (τον οποίο γνώριζε ο Ατταλειάτης) στη λογιότητα του Μιχαήλ Ζ'²⁹, καθώς δεν είναι δυνατόν ο ήρωας του Ατταλειάτη να υπολείπεται σε μόρφωση του προκατόχου του, τον οποίο μάλιστα εκθρόνισε.

Άσχετα πάντως με το πού οφείλεται η ορθογραφημένη εμφάνιση των οψιμότερων μολυβδοβούλλων του Βοτανειάτη (στη βελτιωμένη γενική παιδεία του ή στον τελικό έλεγχο των επιγραφών, πριν δοθούν στο χαράκτη, από τους συμβούλους του;), σημασία έχει ότι δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην εικόνα που εκπέμπει ο Βοτανειάτης τόσο κατά την περίοδο της έντονης μνηστείας του θρόνου, όσο βέβαια και μετέπειτα ως αυτοκράτορας, ο οποίος ανάμεσα στ' άλλα οφείλει αποδεδειγμένα να είναι (ή τουλάχιστον να δείχνει) εγγράμματος.

Μία ακόμη (πιθανή) ένδειξη της μέτριας πνευματικής καλλιέργειας του Βοτανειάτη³⁰ αποτελεί η εμμονή του σε επιγραφές που ακολουθούν

27. Η προσπάθεια, όμως, του Ατταλειάτη υπονομεύεται από τις απόψεις και άλλων ιστορικών (Βρυνένιος, Συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννη Σκυλίτση) σε ό,τι αφορά τη μόρφωση του Βοτανειάτη. βλ. Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, *The Social Views of Michael Attaleiates*, στο: *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, εκδ. Α. ΚΑΖΗΔΑΝ – S. FRANKLIN, Paris-Cambridge 1984, (23-86) 31 [στο εξής: ΚΑΖΗΔΑΝ, *Social Views*].

28. Η υπογράφοσα θα ήθελε να ευχαριστήσει θερμά τον καθηγητή D. R. Reinsch για τα σχόλιά του στο προαναφερθέν χωρίο του Ατταλειάτη, καθώς και για την υπόδειξη των άρθρων ΚΑΖΗΔΑΝ, *Social Views* (βλ. παραπάνω) και W. E. ΚΑΕΓΙ, *The Controversy about Bureaucratic and Military Factions*, *BF* 19 (1993) 25-33 [στο εξής: ΚΑΕΓΙ, *Controversy*], που αποδείχθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμα στη συγγραφή αυτού του άρθρου.

29. Για το εγκώμιο της λογιότητος του Μιχαήλ Ζ' από τον Ψελλό βλ. *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, έκδ. S. ΙΜΠΕΛΙΖΕΡΙ, Fondazione Lorenzo Valla, Arnoldo Mondadori Editore [Milano-Roma] 1984, VII, 4: II, 366-368. Για την επιρροή που άσκησε το έργο του Ψελλού στην *Ιστορία* του Ατταλειάτη βλ. D. ΚΡΑΛΛΙΣ, *Attaleiates as a Reader of Psellos*, στο: *Reading Michael Psellos*, εκδ. Ch. BARBER – D. JENKINS, Leiden-Boston 2006, 167-191.

30. Αλλά ίσως και του απλού και λιτού χαρακτήρα του. βλ. Εὐδ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ, *Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση*, Θεσσαλονίκη 1968, 185.28: *λιτότητι καὶ ἀπλότητι συνειθισμένος ...*.

μία άκρως παραδοσιακή και τυποποιημένη διάταξη με επίκληση στην αρχή (απευθυνόμενη στην προκειμένη περίπτωση πάντα στο Χριστό: *Κύριε βοήθει*), ακολουθούμενη από το βαφτιστικό όνομα, τους τίτλους, το αξίωμα, τον τόπο άσκησης καθηκόντων και, τέλος, το επώνυμο του ιδιοκτήτη (όλα σε δοτική). Ο μελλοντικός αυτοκράτορας φαίνεται αδιάφορος στη νεωτεριστική αντίδραση των έμμετρων επιγραφών, οι οποίες εμφανίζονται ήδη στις αρχές του 11ου αι. και γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλείς στην υψηλή κοινωνία της εποχής των Κομνηνών, ιδιαίτερα ανάμεσα σε πρόσωπα που η πνευματική τους εξάρτηση τους επιτρέπει να συνθέσουν το προσωπικό τους ποίημα σε ιαμβικό τρίμετρο³¹. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του γνωστού σφετεριστή του θρόνου Νικηφόρου Βασιλάκη, ομολόγου και σύγχρονου του Βοτανειάτη, ο οποίος εκτός από τις αμέμπτου ορθογραφίας επιγραφές επικλήσεως που χρησιμοποίησε στα μολυβδόβουλλά του, δεν αντιστάθηκε και στην πρωτοτυπία των έμμετρων επιγραφών³².

Πρόνοια Θεού

Μόνη και ελάχιστη παρέκκλιση από την προαναφερθείσα τυποποιημένη επιγραφική διάταξη συναντούμε στο μολυβδόβουλλο του Βοτανειάτη ως δουκός Θεσσαλονίκης, όπου πριν από την αναφορά του τίτλου του (πρόεδρος) προστίθεται η έκφραση «προνοία Θεού» (πίνακας 1.III). Στη βυζαντινή Θεολογία, η έννοια της προνοίας, της θεόσταλτης δηλαδή φροντίδας, αντιπαρατίθεται προς την παγανιστική, ιδιαίτερα την Επικούρεια, αιτιοκρατία, προβάλλοντας την πεποίθηση ότι ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο ως ένα – κατ' εξοχήν – αγαθό ον με ελεύθερη βούληση,

31. Για σφραγίδες με έμμετρες επιγραφές γενικά βλ. V. LAURENT, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Athènes 1932 και H. HUNGER, *Der homo byzantinus und das Bleisiegel*, *DOP* 46 (1992) 117-128.

32. Επιγραφές επικλήσεως φέρουν έξι από τις συνολικά επτά σφραγίδες του Νικηφόρου Βασιλάκη που μας είναι γνωστές. Βλ. ZACOS - VEGLERY, αρ. 2691, 2692a-b, 2692bis· N. A. MUŠMOV, *Vizantijski olovni pečati ot sbirkata na Narodnija Muzej, Izvestija na Bŭlgarskija Archeologičeski Institut* 8 (1934) 345, αρ. 41, εικ. 193/41 (που ανέγνωσε ΒΑΡΛΑΚΙΩ, αντί ΒΑCΙΛΑΚΙΩ)· G. SCHLUMBERGER, *Sceaux byzantins inédits (Sixième série)*, *Revue Numismatique* 20 (1916) 45, αρ. 331 = V. LAURENT, *Bulletin de sigillographie byzantine: quinze années de découvertes et d'étude (1915-1929)*, *Byz.* 5 (1929-30) 589, αρ. 1. Η σφραγίδα με την έμμετρη επιγραφή δημοσιεύθηκε από τον I. BARNEA, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, *SBS* 3 (1993) 61-65, αρ. 9.

που του επιτρέπει επομένως να επιλέξει ανάμεσα στο καλό και το κακό. Εκτός από τα έργα που διαπραγματεύονται την πρόνοια ως έννοια φιλοσοφική (κείμενα απολογητικά και αντιαιρετικά, ερωταποκρίσεις, κ.λπ.), η έκφραση «θεία πρόνοια» συναντάται διαχρονικά σε ποικίλα βυζαντινά κείμενα, ιδιαίτερα σε έργα των Πατέρων της Εκκλησίας, όπου συχνά ταυτίζεται με τη φιλόνητη φροντίδα του Θεού ή και με τον ίδιο τον Θεό. Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός και οι ακόλουθοί του δε, την χρησιμοποιούν ως ένα από τα ισχυρότερα επιχειρήματά τους κατά των διαφόρων δυϊστικών αιρέσεων που αναστάτωσαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία, όπως ο Παυλικιανισμός στη Μικρά Ασία τον 9ο αι. και ο Βογομιλισμός στα Βαλκάνια από το 10ο έως και το 14ο αι.³³

Στις σφραγίδες η έκφραση αυτή είναι ιδιαίτερα σπάνια, αφού παρά την εκτεταμένη έρευνά μας³⁴ δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε παρά μόνο επτά ακόμη ανάλογα παραδείγματα³⁵, που ανήκουν (χρονολογικά) σε ανώνυμο μητροπολίτη Αγκύρας (τέλη του 7ου αι.)³⁶, στον Ζαχαρία, βασιλικό πρωτονοτάριο των Θρακησίων (δεύτερο μισό του 9ου αι.)³⁷,

33. ODB, τ. 3, λήμμα Pronoia (G. PODSKALSKY – A. KAZHDAN – M. C. BARTUSIS). Σχετικά με τις δυϊστικές αιρέσεις στη βυζαντινή αυτοκρατορία βλ. J. HAMILTON – B. HAMILTON – Y. STOYANOV, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c.650-c.1450*, Manchester 1998 (στο εξής: *Dualist Heresies*) και τη βιβλιοκρισία του Μ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ στο *Speculum* 75/1 (2000) 191-192. Για μία σύγχρονη με την εποχή του Βοτανειάτη αναφορά στη σημασία του έργου του Ιωάννη του Δαμασκηνού κατά των αιρέσεων βλ. *Dualist Heresies*, 157, σημ. 61.

34. Ο κατάλογος με τις δημοσιεύσεις μολυβδοβούλλων, που συμβουλευτήκαμε, δίνεται στον πίνακα 2 στο τέλος αυτού του άρθρου.

35. Σε αυτή τη μικρή ομάδα δεν συμπεριλάβαμε το μολυβδόβουλλο ανώνυμου, πατρικίου, βασιλικού πρωτοσπαθαρίου και κόμη Οψικίου (βλ. ZACOS – VEGLERY, αρ. 2607, δεύτερο μισό του 9ου αι.), όπου η ανάγνωση «Θεού προνοία» δεν είναι σίγουρη.

36. DO 55.1.4814: βλ. V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V/2: *L'église*, Paris 1965, 455, αρ. 336bis· ZACOS – VEGLERY, αρ. 1271· E. McGEER – J. NESBITT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 4: The East*, Washington, D.C. 2001, αρ. 2.4. Εμπρόσθια όψη: Αντωπές προτομές των αγίων Πέτρου και Παύλου. Οπίσθια όψη: ... - [Θ]VIIPONOIA - [M]HTPOΠOΛ - [I]THAΓKBP - WN+.

37. Πρόκειται για μολυβδόβουλλο της συλλογής G. Zacos: βλ. ZACOS – VEGLERY, αρ. 3214. Εμπρόσθια όψη: Σταυροειδές μονογράφημα επικλήσεως: Θεοτόκε βοήθει, τύπος XLVI. Οπίσθια όψη: +ZAXA[P] - IAIΠ,Θ̄VB, [Π] - POTOHOTA[PI] - OTWNΘP[AK] - ICIW[N].

στον Μιχαήλ, βασιλικό σπαθάριο και επί των οικειακών (11ος αι.)³⁸, στον Νικηφόρο Βασιλάκιο, πρόεδρο και δούκα (1071-1078)³⁹ και στον Ρογήρο, δούκα Ιταλίας, Καλαβρίας και Σικελίας (1085-1111)⁴⁰.

Μόνο με εικασίες μπορούμε να εξηγήσουμε τη σπάνια αυτή επιλογή. Στα μολυβδόβουλλα του μητροπολίτη Αγκύρας και του Ρογήρου, στην εμπρόσθια όψη των οποίων εμφανίζεται ο άγιος Πέτρος, η έκφραση «προνοία Θεοῦ» πιθανόν να σχετίζεται με το σχετικό εδάφιο από την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Ευσεβίου της Καισαρείας που αναφέρει χαρακτηριστικά ότι, η «πανάγαθος καὶ φιλανθρωποτάτη τῶν ὄλων πρόνοια» ήταν αυτή που οδήγησε τον απόστολο Πέτρο στη Ρώμη⁴¹. Εντελώς αβίαστα και αυτόματα μεταφέρεται βέβαια στον αναγνώστη αυτών των επιγραφών το μήνυμα ότι κάτι ανάλογο συνέβη και με τους κατόχους των συγκεκριμένων μολυβδοβούλλων σε ό,τι αφορά το προκειμένο αξίωμά τους.

Στην περίπτωση του Βοτανειάτη, το γεγονός ότι η έκφραση «προνοία Θεοῦ» εμφανίζεται μόνο στο μολυβδόβουλλο που αυτός χρησιμοποιεί κατά τη διάρκεια της θητείας του στη Θεσσαλονίκη (Οκτώβριος 1061 – Φεβρουάριος 1063), υποδεικνύει (κατά τη γνώμη μας) κάποια επίδραση τοπικού χαρακτήρα. Ο συνδυασμός αυτής της έκφρασης με την παράσταση του αγίου Δημητρίου μας παραπέμπει βέβαια άμεσα στις δύο συλλογές των Θαυμάτων του αγίου, το κατ' εξοχήν άκουσμα και ανάγνωσμα των Θεσσαλονικέων, όπου πράγματι η λέξη «προνοία» αναφέρεται 41

38. Το μολυβδόβουλλο αυτό, του οποίου η σημερινή θέση φύλαξης αγνοείται, έχει δημοσιευθεί από τον V. LAURENT, *Sceaux byzantins inédits*, BZ 33 (1933) 354-355. Εμπρόσθια όψη: Πατριαρχικός σταυρός επάνω σε διανθισμένη βάση από τρεις βαθμίδες. Οπίσθια όψη: +MIXA - ΗΛ[Π]PONOIA - [Θ]VR[A]CΙΑΗΚΟ - [A,]CΠAΘAP[Γ]W - [S]EΠITONV - [KEI]AK[WN].

39. Πρόκειται για μολυβδόβουλλο της συλλογής G. Zacos: βλ. ZACOS - VEGLERY, αρ. 2692a και b. Εμπρόσθια όψη: Θεοτόκος ένθρονη, κρατώντας μετάλλιο με την προτομή του Χριστού. Οπίσθια όψη: [+Θ]KER,[Θ,] - [R]ACIAA - [K]IWĀNOIA - ΘVΠPOE - ΔPWSΔOV - KI.

40. Η σημερινή θέση φύλαξης αυτού του μολυβδόβουλλου αγνοείται. βλ. SCHLUMBERGER, *Sigillographie*, αρ. 226 και 227. Εμπρόσθια όψη: Ένθρονος απόστολος Πέτρος. Οπίσθια όψη: +POVKEPH - ĀNIAΘVΔŌ - ITAΛIACKA - ΛABPIA,K,CI - KEΛIAC. Πρόκειται για τον δούκα της Απουλίας, γιο του Ροβέρτου Γυισκάρδου (†1085) και ετεροθαλή αδελφό του Βοημούνδου Α΄ της Αντιοχείας.

41. G. BARDY, *Eusèbe de Césarée. Histoire ecclésiastique*, τ. 1-3 (Sources chrétiennes 31, 41, 55), Paris 1952-1958, 2.14.6.

φορές: μία μόνο περίπτωση αφορά την πρόνοια του αυτοκράτορα, ενώ 22 αφορούν την *τοῦ δημιουργοῦ τῶν ἀπάντων θεοῦ πρόνοια* και 18 την *θεάρεστον, θεοφόρον, μεγίστην, ποικίλην, ταχίστην, φιλόανθρωπον καὶ φιλόπολιν τοῦ ἀθλοφόρου τοῦ Χριστοῦ κηδεμονίαν καὶ πρόνοιαν*⁴². Ωστόσο, ο συσχετισμός των δύο φαίνεται μάλλον άτοπος, καθώς την ίδια έκφραση χρησιμοποιεί και ο διάδοχος του Βοτανειάτη στο αξίωμα του δουκός Θεσσαλονίκης, Θεόδωρος Δαλασσηνός, όταν υπογράφει ένα βασιλικό *πιπτάκιον* της μονής Ιβήρων το Φεβρουάριο του 1063⁴³, καμία από τις σφραγίδες του οποίου όμως δεν φέρει παράσταση του αγίου Δημητρίου⁴⁴. Η ίδια έκφραση συναντάται επίσης σε δύο μόνο από τα πέντε μολυβδόβουλλα του Νικηφόρου Βασιλάκη που μας είναι γνωστά, στα οποία η εμπρόσθια όψη κοσμεύεται με παράσταση ένθρονος Θεοτόκου. Αν και η σχέση του Βασιλάκη με την πόλη της Θεσσαλονίκης δεν είναι τόσο άμεσα ορατή, όπως στην περίπτωση του Βοτανειάτη, ωστόσο υφίσταται, αφού και τα δύο αυτά μολυβδόβουλλα έχουν τοποθετηθεί στην περίοδο 1071-1078 και αξίζει να θυμηθούμε ότι μετά τον Οκτώβριο του 1077, ο Νικηφόρος Βασιλάκης έμεινε για λίγο στη Θεσσαλονίκη καθ' οδόν προς το Δυρράχιο, όπου είχε αποσταλεί από τον Μιχαήλ Ζ' για να αντικαταστήσει τον ομόλογό του στασιαστή δούκα Νικηφόρο Βρυέννιο.

Για ποιό λόγο, λοιπόν, τρεις υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του Βυζαντίου (οι δύο δούκες Θεσσαλονίκης Νικηφόρος Βοτανειάτης και Θεόδωρος Δαλασσηνός, και ο δουξ Δυρραχίου, Νικηφόρος Βασιλάκης, που πιθανότατα έμεινε για μικρό διάστημα στη Θεσσαλονίκη το 1077) επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν την έκφραση «προνοία Θεοῦ», στην

42. P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τ. 1, Paris 1979: 211.30 (πρόνοια αυτοκράτορα)· 62.1, 62.23, 70.23, 70.26, 79.24, 80.6, 80.10, 80.16, 81.15, 114.5 (πρόνοια Θεοῦ)· 125.17, 146.6, 151.11, 151.15, 152.21, 153.8, 155.17, 188.32, 210.21, 211.5, 221.1, 237.14 (πρόνοια Θεοῦ και αγίων)· 51.24, 52.15, 93.4, 94.27, 95.15, 95.25, 101.2, 101.5, 106.2, 106.6, 107.9, 107.12, 108.15, 108.27, 114.15, 124.11, 213.14, 233.3 (πρόνοια αγίου Δημητρίου).

43. *Iviron* II, 107, αρ. 36. Αν και σε άλλο έγγραφο της μονής Ιβήρων, που χρονολογείται λίγο αργότερα, το Φεβρουάριο του 1063, η υπογραφή του δεν περιέχει την έκφραση «προνοία Θεοῦ»· βλ. *Iviron* II, 110, αρ. 37.

44. Από τις συνολικά δέκα σφραγίδες του Θεοδώρου Δαλασσηνού που μας είναι γνωστές, οι μισές (που τον αναφέρουν ως πρόεδρο και δούκα) φέρουν επιγραφές και στις δύο πλευρές τους, ενώ οι υπόλοιπες φέρουν στην εμπρόσθια όψη την παράσταση του αγίου Θεοδώρου, όρθιου, μετωπικού με στρατιωτική ενδυμασία.

ιδιόχειρη υπογραφή του ο δεύτερος και στις σφραγίδες τους οι άλλοι δύο, κατά την περίοδο 1061-1077; Έχοντας υπόψη μας, τόσο το ρόλο που έπαιξε η έννοια της Θείας Πρόνοιας ως επιχείρημα στον πόλεμο των ορθοδόξων εναντίων των οπαδών δυϊστικών αιρέσεων, όσο και την επικίνδυνη εξάπλωση των Βογομίλων στα Βαλκάνια στα τέλη του 11ου αι.⁴⁵, θεωρούμε πολύ πιθανό ότι οι τρεις δούκες χρησιμοποιούν την έκφραση «προνοία Θεού» ως προσωπική ομολογία της ορθής πίστης παρακινούμενοι από τις έντονες αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε ορθόδοξους θεολόγους και σε οπαδούς του Βογομιλισμού, οι οποίες, κατά την περίοδο 1061-1077, θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα έντονες στη Θεσσαλονίκη και ίσως και στην παρακείμενη αγιορείτικη κοινότητα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τί ακριβώς αναζωπύρωσε αυτή την αντιπαράθεση στη χερσόνησο της Χαλκιδικής, μπορούμε ωστόσο, να εκφράσουμε μία υπόθεση. Μία από τις αιτίες εξάπλωσης του Βογομιλισμού ήταν η συγγένεια των διδαγμάτων του με τους κανόνες της ορθόδοξης μοναστικής ζωής, γεγονός που διευκόλυνε την παρείσφρηση των οπαδών του στους βυζαντινούς εκκλησιαστικούς και μοναστικούς κύκλους, απ' όπου στη συνέχεια μπορούσαν να ασκήσουν την επιρροή τους ανενόχλητοι στα ανώτατα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας⁴⁶. Ο μοναχός Ευθύμιος με έκπληξη ανακάλυψε τέσσερεις οπαδούς του Βογομιλισμού ανάμεσα στην αδελφότητα της μονής Περιβλέπτου στην Κωνσταντινούπολη⁴⁷. Δεν είναι απίθανο, λοιπόν, ένα παρόμοιο επεισόδιο στους μοναστικούς κύκλους

45. Για την εξάπλωση των Βογομίλων, ήδη στα μέσα του 11ου αι., στα θέματα Οψικίου, Θρακησίων, Κιβυρραιωτών, σε περιοχές «προς τη Δύση», αλλά και στην Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της, βλ. *Dualist Heresies*, 34, σημ. 107, 35, σημ. 112, 157, σημ. 62-63 και 166, σημ. 1. Μερικά χρόνια αργότερα θα πρέπει να θεωρούνταν πραγματική απειλή για τη βυζαντινή αυτοκρατορία, αφού γύρω στα 1100 ο Αλέξιος Α΄ ξεκίνησε απηνή διωγμό εναντίον τους· βλ. επόμενη σημείωση.

46. Ας μη ξεχνάμε ότι η έντονη επιρροή του Βογομιλισμού ανάμεσα στα μέλη αριστοκρατικών οικογενειών της πρωτεύουσας ήταν αυτή που οδήγησε τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό να πάρει συγκεκριμένα μέτρα εναντίον τους, όπως η ανάθεση στον Ευθύμιο Ζιγαβινό της πρώτης συστηματικής καταγραφής της κοσμοθεωρίας των Βογομίλων (στο έργο του *Πανοπλία Δογματική*, τίτλος ΚΖ΄) και στη συνέχεια ο άγριος διωγμός τους, με αποκορύφωση τη θανάτωση στην πυρά του αρχηγού τους, μοναχού Βασιλείου· βλ. *Dualist Heresies*, 37-39.

47. *Dualist Heresies*, κείμενο αρ. 19 (ο Ευθύμιος της μονής Περιβλέπτου καταδικάζει τους Βογομίλους, περίπου 1045).

της Θεσσαλονίκης ή του Άθω να πυροδότησε το έντονο αντι-βογομιλικό κλίμα που διαφαίνεται στη χρήση της έκφρασης «προνοία Θεού» από τους τρεις προαναφερθέντες βυζαντινούς αξιωματούχους⁴⁸.

Manus Dei

Το μολυβδόβουλλο που χρησιμοποίησε ο Βοτανειάτης κατά τη διάρκεια της θητείας του στη Θεσσαλονίκη ξεχωρίζει ανάμεσα στο σφραγιστικό *corpus* του μελλοντικού αυτοκράτορα και για μία ακόμη ιδιομορφία, αυτή τη φορά εικονογραφική: πρόκειται για την απεικόνιση επάνω και δεξιά από τον άγιο Δημήτριο τεταρτοκυκλίου του ουρανού απ' όπου ξεπροβάλλει το χέρι του Θεού που ευλογεί. Σε ό,τι αφορά τις σφραγίδες, το *Manus Dei* εμφανίζεται συνήθως σε παραστάσεις της Παναγίας Αγιοσορτίσσας⁴⁹, αλλά ο συνδυασμός του με μεμονωμένους αγίους, και δη στρατιωτικούς (όπως συμβαίνει στην περίπτωσή μας) είναι (από όσο γνωρίζουμε) ιδιαίτερα σπάνιος.

Από την έρευνά μας σε δημοσιευμένες συλλογές μολυβδοβούλλων⁵⁰ εντοπίσαμε μόλις δεκαπέντε παραδείγματα του 11ου και 12ου αι. (που ανήκουν σε έξι διαφορετικούς αξιωματούχους), στην εμπρόσθια όψη των οποίων ένας μεμονωμένος άγιος (ολόσωμος ή σε προτομή) συνδυάζεται με το χέρι του Θεού που ξεπροβάλλει από τεταρτοκύκλιο⁵¹. Στο μικρό αυτό κατάλογο εκπροσωπούνται οι άγιοι Γεώργιος (με μη στρατιωτική

48. Ανάλογη αντίδραση θα πρέπει να κρύβεται πίσω από τη χρήση της έκφρασης «προνοία Θεού» στα μολυβδόβουλλα του Μιχαήλ, βασιλικού σπαθαρίου και επί των οικειακών (11ος αι.) και του Ζαχαρία, βασιλικού πρωτονοταρίου των Θρακησίων (δεύτερο μισό του 9ου αι.). Στη δεύτερη περίπτωση, όμως, η χρονολογία του μολυβδόβουλλου υποδεικνύει ότι ο Ζαχαρίας στρέφεται μάλλον κατά των Παυλικιανών της Μικράς Ασίας.

49. Για την παράσταση της Παναγίας Αγιοσορτίσσας βλ. Ι. ΚΟΛΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, Εικονογραφία της Θεοτόκου από παραστάσεις μολυβδοβούλλων, στο: *Θωράκιον, Τόμος στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 286-287, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

50. Βλ. πίνακα 2.

51. Στον κατάλογο αυτό δεν συμπεριλάβαμε παραστάσεις του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου με το *Manus Dei* (όπως π.χ. στο μολυβδόβουλλο του Θεοδώρου, αρχιεπισκόπου Εφέσου· βλ. G. ZACOS, *Byzantine Lead Seals II*, compiled and edited by J. W. NESBITT, Bern 1984, αρ. 898), καθώς στην περίπτωση αυτή ο ρόλος του *Manus Dei* είναι να θυμίσει στο θεατή ότι το Ευαγγέλιο του Ιωάννη υπαγορεύτηκε σε αυτόν από τον ίδιο τον Θεό.

ενδυμασία, δύο παραδείγματα)⁵², Γρηγόριος (δύο παραδείγματα)⁵³, Νικόλαος (έξι παραδείγματα)⁵⁴, Στέφανος (τρία παραδείγματα)⁵⁵ και τέλος οι άγιοι Θεόδωροι (δύο παραδείγματα)⁵⁶. Σε όλα όμως τα προαναφερθέντα παραδείγματα ο άγιος εμφανίζεται ελαφρά γυρισμένος προς το χέρι του Θεού για να ακούσει τη φωνή Του ή να αποδεχθεί την ευλογία Του, όπως ακριβώς κάνει και ο άγιος Δημήτριος στην περίφημη ψηφιδωτή εικόνα της Μονής Ξενοφώντος (που έχει χρονολογηθεί στην περίοδο βασιλείας του Νικηφόρου Βοτανειάτη), όπου όμως αντί για το χέρι του Θεού εικονίζεται η προτομή του Χριστού⁵⁷. Αντίθετα,

52. Δύο μολυβδόβουλλα του Γεωργίου Λακτεντίτζη με τον άγιο Γεώργιο όρθιο, ελαφρά γυρισμένο προς τ' αριστερά στην εμπρόσθια όψη: το Fogg 600 (βλ. E. McGEER - J. NESBITT - N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 5: The East (continued.), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings*, Washington, D.C. 2005, αρ. 25.14 [στο εξής: *DOSeals* 5]) και το Zacos (BnF) 1212 (βλ. J.-Cl. CHEYNET, *Sceaux de la collection Zacos*, Paris 2001, 41-42, αρ. 18).

53. Δύο μολυβδόβουλλα του Γρηγορίου, κριτή Θρακησίων, με τον άγιο Γρηγόριο τον Θαυματουργό σε προτομή, ελαφρά γυρισμένο προς τα δεξιά στην εμπρόσθια όψη: το DO 55.1.2762 (βλ. J. NESBITT - N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 3: West, Northwest and Central Asia Minor and the Orient*, Washington, D.C. 1996, αρ. 2.13 [στο εξής: *DOSeals* 3]), και ένα στη συλλογή Δημητρίου Δούκα (βλ. I. ΚΟΛΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, Η συλλογή μολυβδοβούλλων Δημητρίου Δούκα, στο: *Hypermachos. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, εκδ. Chr. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ - A.-K. WASSILIOU - M. K. KRİKORIAN, Wien 2008, 144, αρ. 8).

54. Ένα μολυβδόβουλλο Νικολάου, κριτή Θρακησίων: DO 58.106.4857 (βλ. *DOSeals* 3, αρ. 2.20: άγιος Νικόλαος όρθιος, ελαφρά γυρισμένος προς τ' αριστερά), και πέντε μολυβδόβουλλα του Ιωάννη, μοναχού και ορφανοτρόφου, στη συλλογή Zacos (βλ. ZACOS - VEGLERY, αρ. 2677bis, Variety 2: άγιος Νικόλαος όρθιος, ελαφρά γυρισμένος προς τ' αριστερά).

55. Τρία μολυβδόβουλλα του Στεφάνου Αγρίτη: M-10722, DO 55.1.3826 και ένα ακόμη στο Institut français d'études byzantines (IFEB): βλ. V. S. ŠANDROVSKAJA - W. SEIBT, *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Eremitage mit Familiennamen 1. Teil: Sammlung Ličačev - Namen von A bis I*. (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik 10/1), Wien 2005, αρ. 6 (άγιος Στέφανος σε προτομή, ελαφρά γυρισμένος προς τ' αριστερά).

56. Δύο μολυβδόβουλλα του Νικολάου Χούμνου: ένα σε ιδιωτική συλλογή στη Βάρνα και το Fogg 12· βλ. I. JORDANOV, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria 2: Byzantine Seals with Family Names*, Sofia 2006, αρ. 753 (οι άγιοι Θεόδωροι σε στάση ικεσίας μπροστά στο *Manus Dei*).

57. *Ἱερὰ Μονὴ Ξενοφώντος: Εἰκόνες*, Ἅγιον Ὅρος 1998, 49-59 (Γ. ΤΑΒΛΑΚΗΣ).

στο μολυβδόβουλλο του Βοτανειάτη, ο άγιος Δημήτριος εμφανίζεται αυστηρά μετωπικός, στοιχείο που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πηγή έμπνευσης της συγκεκριμένης παράστασης αποτέλεσε (πιθανότατα) κάποια λατρευτική εικόνα, παρόμοια με αυτή της αγίας Μαρίνας από την Κύπρο (8ος-9ος αι., εικ. 12α)⁵⁸ ή του αποστόλου Φιλίππου από τη μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά (δεύτερο μισό του 10ου αι., εικ. 12β)⁵⁹. Και βέβαια στο σημείο αυτό, αυτόματα φέρνει κανείς στο νου και τους πολύ μεταγενέστερους αγιογράφους της πρώιμης Κρητικής Σχολής που από πολύ νωρίς καθιέρωσαν το χέρι του Θεού που ευλογεί ως δευτερεύων εικονογραφικό στοιχείο σε παραστάσεις μεμονωμένων αγίων⁶⁰. Μία πιο συγκεκριμένη εντύπωση της εικόνας που πιθανότατα λειτούργησε ως πρότυπο για την απεικόνιση του αγίου Δημητρίου στο μολυβδόβουλλο του Βοτανειάτη από τη Θεσσαλονίκη μας παρέχει η πολύ μεταγενέστερη εικόνα του αγίου Δημητρίου στη μονή Ξενοφώντος (εικ. 13).

Ο άγιος Δημήτριος με γλαμύδα αυλικού αξιωματούχου

Όπως έχουμε ήδη σχολιάσει παραπάνω, στην εμπρόσθια όψη των μολυβδοβούλλων που χρησιμοποιεί ο Βοτανειάτης στο τελευταίο στάδιο της σταδιοδρομίας του, μόλις δύο περίπου χρόνια πριν από την ανάρρησή του στο θρόνο⁶¹, στα οποία αναφέρεται απλά και μόνο ως κουροπαλάτης, ο άγιος Δημήτριος φορά γλαμύδα που δεν πορπώνεται στο δεξιό ώμο (όπως συμβαίνει συνήθως), αλλά στερεώνεται με δύο οριζόντια τοποθετημένες πόρπες μπροστά στο στήθος (εικ. 14). Πρόκειται για μία

58. Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία 1991, 8-9, εικ. 2 στη σ. 5 (στο εξής: ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εικόνες Κύπρου*). Περίεργως, ο συγγραφέας δεν αναφέρει το *Manus Dei* που εικονίζεται άνω και αριστερά της αγίας Μαρίνας.

59. Σινά - *Οί θησαυροί τῆς ἱερᾶς μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης*, γεν. εποπτεία Κ. ΜΑΝΑΦΗΣ, Ἀθήνα 1990, 94 και εικ. 14 στη σ. 146 (στο εξής: *Σινά - Θησαυροί*).

60. Ν. CHATZIDAKIS, *Icons of the Cretan School, Benaki Museum, Athens* 1983, 11. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, η αυστηρά μετωπική στάση του εικονιζομένου αγίου προς το θεατή διασώζει τη θεολογική έννοια της λατρευτικής εικόνας βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εικόνες τῆς Κέρκυρας*, Ἀθήνα 1990, 99. Βλ. επίσης, *Εικόνες τῆς Κρητικῆς Τέχνης* (ἀπὸ τὸν Χάνδακα ὡς τὴν Μόσχα καὶ τὴν Ἁγία Πετρούπολη), επιμ. Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ, Ἡράκλειο 1993, 501, αρ. 146.

61. ΚΑΡΑΓΙΟΡΓΟΥ, *Botaneiates*, 122-124.

εικονογραφική ιδιομορφία που δεν συναντάται (από όσο γνωρίζουμε) σε καμία άλλη απεικόνιση του αγίου.

Η γλαμύδα που στερεώνεται με δύο (ή και τρεις) πόρπες, οριζόντια τοποθετημένες μπροστά στο στήθος, είναι το κατ' εξοχήν ενδυματολογικό χαρακτηριστικό υψηλόβαθμων αυλικών αξιωματούχων της μεσοβυζαντινής περιόδου⁶², όπως φαίνεται π.χ. στο γνωστό πορτραίτο του σακελλαρίου Λέοντος στο Βατικανό κώδικα Reg. Gr. 1⁶³ (εικ. 15), αλλά και στην απεικόνιση των τεσσάρων αξιωματούχων που πλαισιώνουν τον αυτοκράτορα σε μικρογραφία του Παρισινού κώδικα Coislin 79 (εικ. 16)⁶⁴. Αξίζει, επίσης, να σημειώσουμε ότι στις τάξεις των αγίων ανάλογη ενδυμασία χαρακτηρίζει μόνο τον άγιο Ευστράτιο, τον επικεφαλής των αγίων Πέντε της Σεβάστειας (εικ. 17), ακριβώς για να δηλωθεί η υψηλή θέση που κατείχε στην κρατική μηχανή (σύμφωνα με τον συναξαριστή του, ήταν *σκληρογάρδιος* της τάξεως των δουκών και ικανώτατος ρήτορας)⁶⁵.

Πώς μπορεί λοιπόν να εξηγήσει κανείς το εικονογραφικό αυτό *unicum*; Σύμφωνα με τον Χ. Μπακιρτζή, ο άγιος Δημήτριος είναι «ένας συνεχώς μεταλλασσόμενος και προσαρμοζόμενος στις εκάστοτε συνθήκες και ανάγκες άγιος»⁶⁶. Η εν λόγω «μετάλλαξη» του αγίου αποτελεί, κατά την άποψή μας, συνειδητή επιλογή του Νικηφόρου Βοτανειάτη (ή των συμβούλων του) με συγκεκριμένες σκοπιμότητες. Όταν ο σκληρογάρδιος στρατιωτικός ενδύει τον άγιο Δημήτριο των σφραγίδων του με τη γλαμύδα ενός αυλικού αξιωματούχου, διατηρώντας όμως το δόρυ και την ασπίδα

62. M. PARANI, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Leiden-Boston 2003, 53 και 95.

63. Ms. Vat. Reg. Gr. 1, fol. 2v· βλ. *Glory of Byzantium: Arts and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, εκδ. H. C. EVANS – W. D. WIXOM, New York 1997, 89, εικ. 42 (στο εξής: *Glory of Byzantium*).

64. Ms. Coislin 79, fol. 2r· βλ. *Glory of Byzantium*, 208, εικ. 89. Πρόκειται συγκεκριμένα, από τα αριστερά προς τα δεξιά, για τον πρόεδρο και επί του κανικλείου, τον πρωτοπρόεδρο και πρωτοβεστιάριο, τον πρόεδρο και δεκανό και τον πρόεδρο και μέγα προμικήριο.

65. Σχετικά με τον άγιο Ευστράτιο και τις απεικονίσεις του στη βυζαντινή τέχνη βλ. Th. CHATZEDAKE-ΜΡΑΧΑΡΑ, *Les peintures murales de Hosios Loukas*, Athènes 1982, 74-81 και K. WEITZMANN, *Illustrations to the Lives of the Five Martyrs of Sebaste*, *DOP* 33 (1979) 99-111.

66. *Άγιου Δημητρίου Θαύματα: οί Συλλογές άρχιεπισκόπου Ιωάννου και άνω-νύμου. Ό βίος, τὰ θαύματα και ή Θεσσαλονίκη του Άγιου Δημητρίου*, επιμ. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Άθήνα 1997, 510.

του, είναι εβδομήντα πέντε περίπου ετών⁶⁷ και παρά το προχωρημένο της ηλικίας του φλερτάρει σοβαρά το αυτοκρατορικό στέμμα. Η κατάκτηση του θρόνου του Βυζαντίου στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αι. δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολη υπόθεση, αφού παράλληλα σχεδόν με τον Νικηφόρο Βοτανειάτη, και με τον ίδιο ακριβώς σκοπό, επαναστάτησε και ο πρώην δουξ Δυρραχίου Νικηφόρος Βρυέννιος (ας μη ξεχνάμε επίσης ότι μετά την ανάρρησή του στο θρόνο, ο Βοτανειάτης χρειάστηκε να αντιμετωπίσει ακόμη δύο στασιαστές: τον Νικηφόρο Βασιλάκη και τον Νικηφόρο Μελισσηνό). Υπό αυτές τις συνθήκες, η συσπείρωση δυνάμεων και η αναζήτηση υποστηρικτών με επιρροή ήταν ιδιαίτερα σημαντική για κάθε υποψήφιο αυτοκράτορα. Εύκολα μπορούμε να φανταστούμε, λοιπόν, ότι τα μολυβδόβουλλα με τον ένοπλο άγιο Δημήτριο που φορά όμως τη γλαμύδα ενός αυλικού αξιωματούχου θα συνόδευαν επιστολές του Βοτανειάτη προς σημαίνοντα μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας που ο ίδιος επιθυμούσε να προσεταιριστεί. Με το επικοινωνιακό αυτό τέχνασμα ο Βοτανειάτης (ή οι σύμβουλοί του) προδιέθεταν θετικά τους παραλήπτες των επιστολών, μεταδίδοντας παράλληλα ένα σαφές πολιτικό μήνυμα.

Σε μία χρονική περίοδο που χαρακτηρίζεται από την αντιπαλότητα ανάμεσα στη δημοσιοϋπαλληλική αριστοκρατία που κατηύθυνε τις τύχες της αυτοκρατορίας από την Κωνσταντινούπολη, και τη στρατιωτική αριστοκρατία της Μικράς Ασίας⁶⁸, ο Βοτανειάτης επιθυμεί να παρουν-

67. Εἰδ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ, Ὁ χρόνος τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, *Ἑλληνικά* 27 (1974) 150-151, που τοποθετεί τη γέννηση του Βοτανειάτη στα 1001-1002.

68. Το ερώτημα εἰν υπήρχε ἢ ὄχι αντιπαλότητα ανάμεσα στα μέλη τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς αριστοκρατίας στο Βυζάντιο τοῦ 11ου αι. ἔχει διχάσει τὴ σύγχρονη ἔρευνα- βλ. τὴν ἐπισκόπηση τῶν σχετικῶν θέσεων στο ἄρθρο τοῦ W. E. KAEGI, *The controversy about bureaucratic and military factions*, *BF* 19 (1993) 25-33. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ J.-Cl. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 191-198, που υποστηρίζει ὅτι ὁ Ψελλὸς υπερτονίζει μᾶλλον τὴν ἀντιπαράθεση ανάμεσα στὴ δημοσιοϋπαλληλικὴ καὶ τὴ στρατιωτικὴ αριστοκρατία, ἀφοῦ τα προσωπογραφικὰ δεδομένα ἀποκαλύπτουν ὅτι οἱ σημαντικὲς οἰκογένειες τοῦ Βυζαντίου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μέλη καὶ τῶν δύο παρατάξεων. Ὡστόσο, ἡ εἰκονογραφικὴ ἰδιοτροπία που ἐπισημάναμε στα μολυβδόβουλλα τοῦ Βοτανειάτη ὑποδεικνύει, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὅτι (ἀκόμη καὶ εἰν δὲν ὀριζόταν ἀπὸ συγκεκριμένες οἰκογένειες, γεγονός πολὺ πιθανόν) ἡ ἀντιπαράθεση αὐτὴ ὄχι μόνο ὑφίστατο, ἀλλὰ γινόταν καὶ ἀντιληπτὴ με ἰδιαίτερα ἔντονο τρόπο ἀνάμεσα στους Βυζαντινοὺς. Ἀναμφίβολα, λοιπόν, ἡ ἔκταση καὶ ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ φαινομένου, τὸ ὁποῖο προσωπικὰ κατανοοῦμε ὡς μί-

σιάσει τον εαυτό του ως τον μέγα συμφιλιωτή και επομένως ως τον καταλληλότερο υποψήφιο και των δύο αυτών στρατοπέδων. Το μήνυμα αυτό προσπαθεί να το περάσει στη διεθνώς κατανοητή και παντοδύναμη γλώσσα των εικόνων με το να συνδυάσει στον προσωπικό του άγιο-προστάτη τα διάσημα και των δύο παρατάξεων. Το εφεύρημα, όπως όλοι γνωρίζουμε, ήταν επιτυχές ...⁶⁹.

Επίμετρο

Στην προαναφερθείσα μελέτη του συνόλου του σφραγιστικού υλικού του Νικηφόρου Βοτανειάτη⁷⁰ προτιμήσαμε να αποδώσουμε τέσσερις σφραγίδες (μία γνήσια και τρία μεταλλικά αντίγραφα, εικ. 18.1-18.4), που φέρουν τον άγιο Δημήτριο στην εμπρόσθια όψη τους και αναφέρουν τον Νικηφόρο Βοτανειάτη ως ανθύπατο, πατριό και βέστη, όχι στον μελλοντικό αυτοκράτορα (όπως στη συνέχεια πρότεινε ως πιθανότερο ο

αντιπαράθεση ανάμεσα στους στρατιωτικούς (ανθρώπους της δράσης, που πολεμούν τους εχθρούς της αυτοκρατορίας) και στα μέλη της δημοσιοϋπαλληλικής αριστοκρατίας (που – με δεδομένη την πολυτέλεια της ασφαλούς εγκατάστασης στην πρωτεύουσα – αρέσκονται να μηχανορραφούν, αντί να αντιμετωπίζουν τα πραγματικά προβλήματα της αυτοκρατορίας), θα πρέπει να επαναεξεταστεί.

69. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι στο περιβάλλον του μετέπειτα αυτοκράτορα υπήρχαν, όπως μας πληροφορεί ο Ατταλειάτης, άτομα από δύο διαφορετικές ομάδες: οι *οικειότατοι και έγγυτατοι* (προφανώς μέλη της δημοσιοϋπαλληλικής αριστοκρατίας) και οι *πρὸς τὸ στρατιωτικώτερον*, βλ. Ατταλειάτης (PÉREZ MARTÍN), 229.1-6 και KAZHDAN, *Social Views*, 48. Αξιοσημείωτη είναι, εξάλλου, η παρατήρηση του KAZHDAN (*Social Views*, 53, 57 και 67) ότι ο ίδιος ο Ατταλειάτης δείχνει φανερό προτίμηση σε «υβριδικές» αριστοκρατικές οικογένειες, δηλαδή σε οικογένειες στις οποίες ανήκαν στελέχη τόσο της στρατιωτικής, όσο και της πολιτικής ηγεσίας. Η προτίμηση αυτή του Ατταλειάτη δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μας, παρά να ερμηνευθεί ως συνειδητή αντίδραση στην κοινωνικο-πολιτική πόλωση που θα είχε δημιουργήσει η έντονη αντιπαλότητα ανάμεσα στο *στρατιωτικὸν* και το *πολιτικὸν γένος* και ως εκ τούτου αποτελεί έμμεση απόδειξη της ύπαρξής της. Τις απόψεις του Ατταλειάτη συμμερίζονταν προφανώς και άλλα μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας, στην υποστήριξη των οποίων στόχευσε ο Νικηφόρος Βοτανειάτης, ο οποίος με τον «υβριδικό» τύπο του αγίου Δημητρίου, που υιοθέτησε στις σφραγίδες του, εξέφρασε εικαστικά την ανάγκη αυτής της μερίδας της βυζαντινής κοινωνίας να ξεφύγει από έναν (προφανώς) στείρο διπολισμό.

70. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ, *Botaneiates*, 124-127.

W. Seibt⁷¹), αλλά στον ομώνυμο παππού του. Η προτεινόμενη ταύτισή μας στηρίχθηκε κυρίως στην υπόθεση ότι ο μελλοντικός αυτοκράτορας θα έπρεπε να παραμείνει πιστός στη χρήση του πορτραίτου του αγίου Δημητρίου στην εμπρόσθια όψη των σφραγίδων του σε όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του (όπως συμβαίνει από την εποχή της θητείας του στη Θεσσαλονίκη μέχρι και την ενθρόνισή του), αντί να το εγκαταλείψει κατά τη διάρκεια της θητείας του ως δουξ Οψικίου και ως δουξ Εδέσσης και Αντιοχείας, υιοθετώντας σφραγίδες με επιγραφές και στις δύο όψεις. Οφείλουμε, ωστόσο, να αναφέρουμε εδώ το παράδειγμα των σφραγίδων του Θεοδώρου Δαλασσηνού⁷² (που υπέπεσε πρόσφατα στην αντίληψή μας), οι οποίες υποδεικνύουν ότι η σταθερή αφοσίωση των κατόχων σφραγίδων σε συγκεκριμένα εικονογραφικά μοτίβα δεν θα πρέπει να θεωρείται πάντα δεδομένη και απαραβίαστη.

71. BZ 102/1 (2008) [υπό εκτύπωση].

72. Ως βεστάρχης και στρατηγός Οψικίου (τέλη της δεκαετίας του 1050), στη συνέχεια ως μάγιστρος (περίπου 1060-ante 1062) και αμέσως μετά ως πρόεδρος και δουξ, ο Θεόδωρος Δαλασσηνός χρησιμοποιεί πάντα σφραγίδες με τον άγιο Θεόδωρο στην εμπρόσθια όψη. Ωστόσο, ως πρόεδρος και δουξ χρησιμοποιεί και έναν δεύτερο τύπο σφραγίδων με επιγραφές και στις δύο όψεις· βλ. J.-Cl. CHEYNET – J.-Fr. VANNIER, *Études prosopographiques* (Byzantina Sorbonensia 5), Paris 1986, 90-91 και A.-K. WASSILIOU – W. SEIBT, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich* 2. Teil: Zentral- und Provinzialverwaltung, Wien 2004, αρ. 330. Βλ. επίσης, στην ιστοσελίδα του *Prosopography of the Byzantine World* (<http://www.pbw.kcl.ac.uk/>) το λήμμα Theodoros 126 = Theodoros Dalassenos, doux of Thessalonike.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

I

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | Νικηφόρ(ω) | μαγίστρ(ω) | [β]εστάρ- | χ(η)
καὶ δου- | [κ]ι τοῦ Ὅψι- | κίου τῶ) Βο- | τανι[άτ-] | η

II

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | Νικηφόρ(ω) | [μα]γί[σ]τρο | [βέστη] βε- | στ[ά]ρχ(η)
(καὶ) δουκί | Ἐδέσου [(καὶ) Ἄ-] | ν[τιοχ(είας) τῶ] | Βοτ[α]νη- | άτη

III

Ὁ ἄ(γιοσ) | ΔΗΜ | I - T | ΡΗΟ | C
+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | τῶ σῶ δούλ(ω) | Νηκηφόρ(ω) | προνύα Θ(εο)ῦ | προέδρ(ω) καὶ | δουκί
το Βο | τανιάτ(η)

IV

Ὁ ἄ(γιοσ) | ΔΗ | ΜΗ - T | ΠΙ | ΟC
+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | τῶ σῶ δούλ(ω) | Νικηφόρο | προέδρο (καὶ) | δουκί Ἄντιο- | χεία(ς)
τῶ Βο- | τανειάτ(η)

V

Ὁ ἄ(γιοσ) | ΔΗ | ΜΗ - T | ΠΙ | ΟC
+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | Νικηφόρ(ω) | προτωπρο- | έδρο (καὶ) δουκί | Πελοπονίσ(ου) |
(καὶ) Ἐλάδο(ς) τῶ | Βοτανει- | άτι

VI

[...]
+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | [τῶ] σῶ δούλ(ω) | [Νικ]ηφόρ(ω) | [κουρο]παλάτι | [καὶ] δουκί τοῦ |
[Ὅψι]κίου τῶ | [Βο]τανει- | [άτη]

VII

Ὁ ἄ(γιοσ) | Δ | Η | Μ | Η - T | Π | Ι | Ο | C
+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | Νικηφόρο | κουροπαλά(τη) | (καὶ) δούξ τῶν Ἄ- | νατ(ο)λικ(ῶν) τῶ |
Βοτανει- | άτη

**Επιγραφές μολυβδοβούλλων του Νικηφόρου Βοτανειάτη
που δεν αναφέρουν τον τόπο άσκησης των καθηκόντων του**

1

Ὁ ἄ(γιοσ) | ΔΗ | Μ(Η) - T | ΠΙ | ΟC
+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | τῶ σῶ δούλ(ω) | Νηκηφόρ(ω) | (προ)έδρο καὶ | [δ]ούξ ὁ Βοτ(α)- |
νιάτεις

2

Ὁ ἄ(γιοσ) | ΔΗ | ΜΗ - T | ΠΙ | Ο | C
+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) | τῶ σῶ δούλ(ω) | Νικηφόρ(ω) | προτωπρο- | έδρο (καὶ) δουκί | τῶ
Βοτα- | νειάτ(η)

3

Ὁ ἄ(γιοσ) | Δ | Η | Μ | Η - T | Π | Ι | Ο | C
+K(ύρι)ε βοή- | θει τῶ σῶ | δούλ(ω) Νικη- | φόρ(ω) κουρο- | παλάτη τῶ | Βοτανει- | άτη

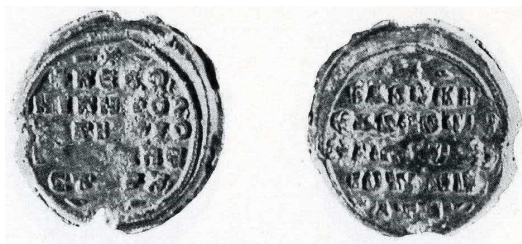
ΠΙΝΑΚΑΣ 2

- J.-Cl. CHEYNET – J.-Fr. VANNIER, *Études prosopographiques* (Byzantina Sorbonensia 5), Paris 1986.
- J.-Cl. CHEYNET – C. MORRISSON – W. SEIBT, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991.
- J.-Cl. CHEYNET, *Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque Nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'empire byzantin*, Paris 2001.
- I. JORDANOV, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria 1: Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia 2003.
- I. JORDANOV, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria 2: Byzantine Seals with Family Names*, Sofia 2006.
- I. ΚΟΛΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1996.
- K. M. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα. Συλλογή Άναστασίου Κ. Π. Σταμούλη*, Αθήνα 1930.
- V. LAURENT, *La collection C. Orghidan*, Paris 1952.
- V. LAURENT, *Les sceaux byzantins du médailler Vatican*, Vaticano 1962.
- V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin VI/1-3: L' église*, Paris 1963-72.
- V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin II: L'administration centrale*, Paris 1981.
- N. P. ΛΙΗΑČEV, *Molivdovuly grečeskogo Vostoka*, εκδ. V. S. Šandrovskaja (Naučnoen Nasledstvo 19), Moskva 1991.
- E. McGEER – J. NESBITT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 4: The East*, Washington, D.C. 2001.
- E. McGEER – J. NESBITT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 5: The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings*, Washington, D.C. 2005.
- D. M. METCALF, *Byzantine Lead Seals from Cyprus*, Nicosia 2004.
- J. NESBITT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington, D.C. 1991.
- J. NESBITT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 2: South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington, D.C. 1994.
- J. NESBITT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 3: West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, Washington, D.C. 1996.
- N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington, D.C. 1991.
- B. A. PANČENKO, *Kolekcii Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole, Katalog molivdovulov* (= Catalogue des plombs de la collection de l'Institut archéologique russe à Constantinople), Sofia 1908.
- V. S. ŠANDROVSKAJA – W. SEIBT, *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Eremitage mit Familiennamen 1. Teil: Sammlung Lichačev – Namen von A bis I*. (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik 10/1), Wien 2005.

- V. S. ŠANDROVSKAJA, "Sfragistika", *Iskusstvo Vizantii v Sobranijah SSSR. Katalog vystavki* 1-3, Moskva 1977 [τ. 1, 132-138 (αφ. 205-258), τ. 2, 133-153 (αφ. 678-865), τ. 3, 163-166 (αφ. 1020-1044)].
- G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884.
- G. SCHLUMBERGER, *Sceaux byzantins inédits, Mélanges d'archéologie byzantine*, Paris 1895, 199-274, αφ. 1-145.
- W. SEIBT – A.-K. WASSILIOU, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich 2. Teil: Zentral- und Provinzialverwaltung*, Wien 2004.
- W. SEIBT – M.-L. ZARNITZ, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk*, Wien 1997.
- W. SEIBT, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich I. Teil: Kaiserhof*, Wien 1978.
- W. SEIBT, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie* (Byzantina Vindobonensia 9), Wien 1976.
- Cl. SODE, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin II* (Ποικίλα Βυζαντινά 14), Bonn 1997.
- P. SPECK, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin (West)* (Ποικίλα Βυζαντινά 5), Bonn 1986.
- Chr. STAVRAKOS, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden 2000.
- SBS 1 (1987), 2 (1990), 3 (1993), 4 (1995), 5 (1998), 6 (1999), 7 (2002), 8 (2003) και 9 (2006).
- A. SZEMIOTH – T. WASILEWSKI, *Sceaux byzantins du Musée National de Varsovie, Studia Źródloznawcze. Commentationes* 11 (1966) 1-38 και 14 (1969) 63-89.
- G. ZACOS – A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals I*, Basel 1972.
- G. ZACOS, *Byzantine Lead Seals II*, compiled and edited by J. W. NESBITT, Bern 1984.

Εικ. 1: Νικηφόρος Βοτανειάτης, μάγιστρος, βεστάρχης και δουξ Οψικίου. Μόναχο, Staatliche Münzsammlung (πρώην συλλογή Zarnitz, αρ. 682) [φωτ. Staatliche Münzsammlung, München].

Εικ. 2: Νικηφόρος Βοτανειάτης, μάγιστρος, βέστης, βεστάρχης και δουξ Εδέσσης και Αντιοχείας. Ουάσινγκτον, Dumbarton Oaks, Fogg 175 [φωτ. DOSeals 5, αρ. 9.2].

Εικ. 3: Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρόεδρος και δουξ Θεσσαλονίκης. Άθως, Μονή Ιβήρων, πρακτικόν με χρονολογία Αύγουστος 1062 [φωτ. Μονή Ιβήρων].

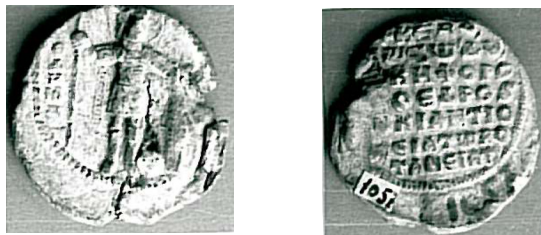
Εικ. 4.1: Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρόεδρος και δούξ Αντιοχείας.
Συλλογή Zacos [φωτ. ZACOS – VEGLERY, αρ. 2688].

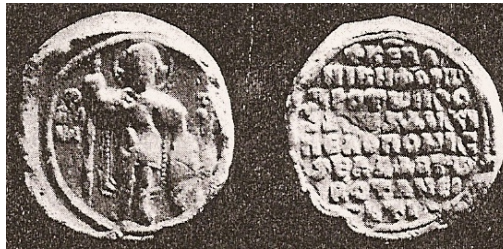
Εικ. 4.2: Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρόεδρος και δούξ Αντιοχείας.
Ερμιτάζ, M-8089 [φωτ. The State Hermitage Museum, St. Petersburg].

Εικ. 4.3: Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρόεδρος και δούξ Αντιοχείας.
Ιδιωτική συλλογή [φωτ. στον κατάλογο του οίκου δημοπρασιών Giessener
Münzhandlung, Sale 62 (20. 4. 1993), αρ. 721].

Εικ. 4.4: Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρόεδρος και δούξ Αντιοχείας.
Μουσείο Αδάνων [αδημοσίευτο, φωτ. κατ' ευγενή παραχώρηση του καθηγητή
J.-Cl. Cheynet].

Εικ. 5.1: Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρωτοπρόεδρος και δουξ Πελοποννήσου και Ελλάδος. Μολυβδόβουλλο με άγνωστη σημερινή θέση φύλαξης που πρωτοδημοσιεύτηκε από τον Γ. Π. Βεγλερῆ, *Ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Νικηφόρος ὁ Βοτανειάτης*, Ἀθήναι 1916.

Εικ. 5.2: Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρωτοπρόεδρος και δουξ Πελοποννήσου και Ελλάδος. Ἰδιωτικὴ συλλογὴ [φωτ. στον κατάλογο του οἴκου δημοπρασιῶν Hirsch, Sale 175 (23-26. 9. 1992), πίν. 61, αρ. 1567].

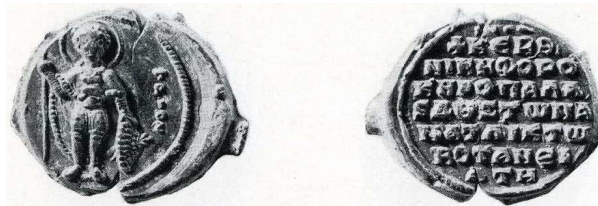
Εικ. 5.3: Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρωτοπρόεδρος και δουξ Πελοποννήσου και Ελλάδος. Ἰδιωτικὴ συλλογὴ [φωτ. στον κατάλογο του οἴκου δημοπρασιῶν Münz Zentrum, Sale 94 (13-15. 5. 1998), αρ. 942].

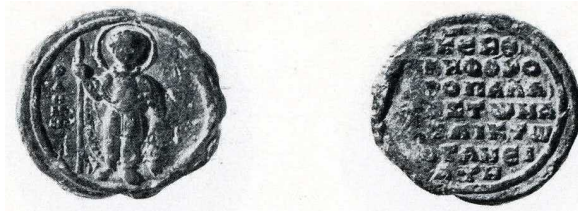
Εικ. 5.4: Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρωτοπρόεδρος και δουξ Πελοποννήσου και Ελλάδος. Συλλογὴ Orghidan [φωτ. LAURENT, *Orghidan*, αρ. 235, πίν. XXIX].

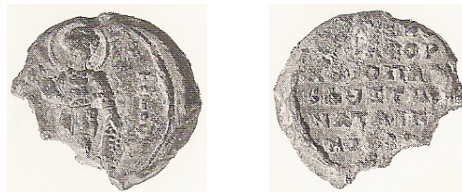
Εικ. 6: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης και δουξ Οψικίου.
Μόναχο, Staatliche Münzsammlung (πρώην συλλογή Zarnitz, αρ. 675)
[αδημοσίευτο, φωτ. Staatliche Münzsammlung, München].

Εικ. 7.1: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης και δουξ των Ανατολικών.
Συλλογή Zacos [φωτ. ZACOS - VEGLERY, αρ. 2690bis (a)].

Εικ. 7.2: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης και δουξ των Ανατολικών.
Συλλογή Zacos [φωτ. ZACOS - VEGLERY, αρ. 2690bis (b)].

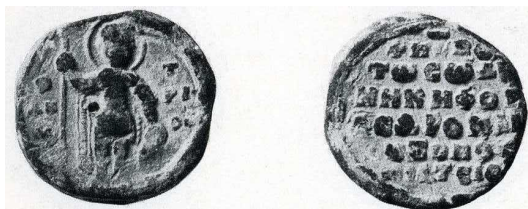
Εικ. 7.3: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης και δουξ των Ανατολικών.
Ουάσινγκτον, Dumbarton Oaks, Fogg 1571 [φωτ. DOSeals 3, αρ. 86.18].

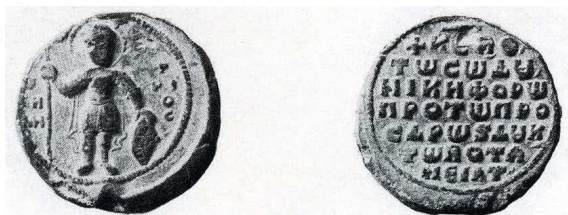
Εικ. 7.4: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης και δουξ των Ανατολικών. Μόναχο, Staatliche Münzsammlung (πρώην συλλογή Zarnitz, αρ. 655) [αδημοσίετο, φωτ. Staatliche Münzsammlung, München].

Εικ. 7.5: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης και δουξ των Ανατολικών. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη [αδημοσίετο, φωτ. Bibliothèque Nationale de France].

Εικ. 8: Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρόεδρος και δουξ. Συλλογή Zacos [φωτ. ZACOS - VEGLERY, αρ. 2687].

Εικ. 9: Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρωτοπρόεδρος και δουξ. Συλλογή Zacos [φωτ. ZACOS - VEGLERY, αρ. 2689].

Εικ. 10.1: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης.
Ερμιτάζ, M-8038 [φωτ. The State Hermitage Museum, St. Petersburg].

Εικ. 10.2: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης.
Ερμιτάζ, M-3200 [αδημοσίευτο, φωτ. The State Hermitage Museum, St. Petersburg].

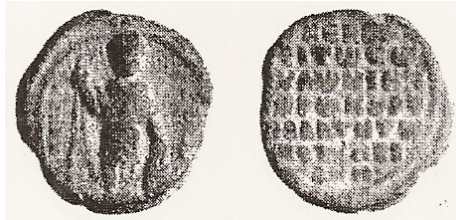
Εικ. 10.3: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης.
Ερμιτάζ, M-11767 [αδημοσίευτο, φωτ. The State Hermitage Museum, St. Petersburg].

Εικ. 10.4: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης.
Συλλογή Zacos, κίβδηλο [φωτ. ZACOS - VEGLERY, αρ. 2690].

Εικ. 10.5: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης.
Μουσείο Εικόνων Recklinghausen, κίβδηλο
[αδημοσίευτο, φωτ. Ikonen-Museum, Recklinghausen].

Εικ. 10.6: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης.
Συλλογή Köhler-Osbahr, Duisburg, κίβδηλο [φωτ. *Sammlung Köhler-Osbahr V/4: Byzantinische Münzen und ihr Umfeld. Bleisiegel und -plomben sowie Gewichte aus dem östlichen Mittelmeerraum*, Duisburg 2001, αρ. 16].

Εικ. 10.7: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης.
Συλλογή Zacos [φωτ. στον κατάλογο του οίκου δημοπρασιών Spink, Sale 127
(7. 10. 1998), αρ. 75].

Εικ. 10.8: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης.
Ιδιωτική συλλογή [φωτ. Cl. SODE, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin II*
(Ποικίλα Βυζαντινά 14), Bonn 1997, αρ. 182].

Εικ. 10.9: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης.
Ιδιωτική συλλογή [φωτ. στον κατάλογο του οίκου δημοπρασιών Classical Numismatic Group, Sale 60 (22. 5. 2002), αρ. 2056].

Εικ. 10.10: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης.
Ιδιωτική συλλογή [φωτ. στον κατάλογο του οίκου δημοπρασιών Classical Numismatic Group, Sale 60 (22. 5. 2002), αρ. 2057].

Εικ. 10.11: Νικηφόρος Βοτανειάτης, κουροπαλάτης.
Μόναχο, Staatliche Münzsammlung (πρώην συλλογή Zarnitz, αρ. 143) [αδημοσίευτο, φωτ. Staatliche Münzsammlung, München].

Εικ. 11: Νικήτας, βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Ελλάδος.
Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο [αδημοσίευτο, φωτ. Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα].

Εικ. 12α: Βυζαντινό Μουσείο
μητροπόλεως Πάφου, Η αγία Μαρίνα
(108x62,5 εκ.), 8ος-9ος αι.
[φωτ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εικόνες Κύπρου*,
εικ. 2 στη σ. 5].

Εικ. 12β: Σινά, Ο απόστολος Φίλιππος
(32,8x20,2 εκ.), 10ος αι.
[φωτ. Σινά - Θησαυροί,
εικ. 14 στη σ. 146].

Εικ. 13: Άθως, Μονή Ξενοφώντος, εικόνα του αγίου Δημητρίου (69.5x46 εκ.),
τέλη 18ου αι. [φωτ. *Ο άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους*,
Θεσσαλονίκη 2005, εικ. 62].

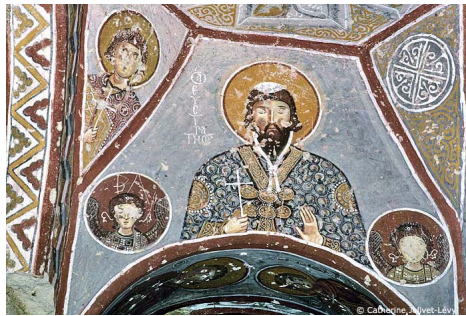
Εικ. 14: Η εμπρόσθια όψη των μολυβδοβούλλων των εικόνων 3 και 10.9 σε μεγέθυνση.

Εικ. 15: Ο σακελλάριος Λέων σε μικρογραφία του χειρογράφου Vat. Reg. Gr. 1, fol. 2v [φωτ. *Glory of Byzantium*, εικ. 42].

Εικ. 16: Τέσσερεις αυλικόι αξιωματούχοι που πλαισιώνουν τον αυτοκράτορα σε μικρογραφία του Παρισινού κώδικα Coislin 79, fol. 2r [φωτ. *Glory of Byzantium*, εικ. 89].

Εικ. 17: Καππαδοκία, Göreme, Elmali Kilise: ο άγιος Ευστράτιος (μέσα 11ου αι.) [φωτ. Index of Christian Iconography, © Catherine Jolivet-Lévy].

Εικ. 18.1: Νικηφόρος Βοτανειάτης, ανθύπατος, πατρίκιος και βέστης. Συλλογή Thierry, αρ. 93 (Étampes, Γαλλία) [φωτ. Institut für Byzanzforschung, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien].

Εικ. 18.2: Νικηφόρος Βοτανειάτης, ανθύπατος, πατρίκιος και βέστης. Συλλογή της American Numismatic Society (Νέα Υόρκη), αρ. 1944.78.47, κίβδηλο [φωτ. M. BARTUSIS, A Seal of Nikephoros Botaneiates, *American Numismatic Society. Museum Notes* 29 (1984) 135-141].

Εικ. 18.3: Νικηφόρος Βοτανειάτης, ανθύπατος, πατριίκιος και βέστης.
Ερμιτάζ, M-11167, κίβδηλο
[αδημοσίευτο, φωτ. The State Hermitage Museum, St. Petersburg].

Εικ. 18.4: Νικηφόρος Βοτανειάτης, ανθύπατος, πατριίκιος και βέστης.
Ερμιτάζ, M-11172, κίβδηλο
[αδημοσίευτο, φωτ. The State Hermitage Museum, St. Petersburg].*

*. Έχει καταβληθεί προσπάθεια τα εικονιζόμενα μολυβδόβουλλα να αποδοθούν σε κλίμακα 1 : 1. Ο αναγνώστης, ωστόσο, που επιθυμεί να έχει τις ακριβείς διαστάσεις τους, καθώς και το βάρος τους, θα ήταν προτιμότερο να συμβουλευτεί το άρθρο ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ, Botaneiates.

ABOUT LITERACY, HERESY, ICONOGRAPHY AND POLITICAL AMBITION
ON THE SEALS OF NIKEPHOROS BOTANEIATES
(ca. 1001/2-1081)

The scarce information provided by the 11th-c. historians on the military career of Nikephoros Botaneiates before his ascension to the throne is substantially complemented by 31 lead seals found in museum and private collections in more than seven countries (fig. 1-10). Our recent examination of this sphragistic material (cf. O. KARAGIORGOU, «ἀπὸ Λάμπης λαμπτήρα φωσφόρον ἐπιδημῆσαι τοῖς βασιλείοις προεσήμανον» [Attaleiates XII 9-10, p. 175]. On the way to the throne: the career of Nikephoros III Botaneiates before 1078, in: *Hypermachos, Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, eds. Chr. STAVRAKOS, A.-K. WASSILIOU, M. KRİKORIAN, Vienna 2008, 105-132), reconstructed the military career and the *cursus honorum* of the future emperor in seven stages (given below in chronological order, I-VII), while two more stages of his career, dated between 1064 and 1067, are attested only in historical works:

- (I) 1057 – 1059: magistros, vestarches and doux of Opsikion
- (II) 1059 – Oct. 1061: magistros, (vestes?) vestarches and doux of Edessa and Antiocheia
- (III) Oct. 1061 – Febr. 1063: proedros and doux of Thessalonica
- 1064 – 1065: proedros and doux of Bulgaria (?)
- 1065 – 1067: proedros and doux of Cyprus
- (IV) end of Dec. 1067 – first quarter of 1068: proedros and doux of Antiocheia
- (V) first quarter of 1068 – summer of 1074: protoproedros and doux of Peloponnesos and Hellas
- (VI) summer of 1074 – ca. 1075(?): kouropalates and doux of Opsikion
- (VII) ca. 1075(?) – Oct. 1077: kouropalates and doux of the Anatolikoi

Setting aside this traditional approach, which exploits the sigillographic material mainly in the study of honorary titles and administrative posts, the present article wishes to look afresh at Botaneiates' non-imperial seals and examine certain of their aspects that are usually neglected by the editors of seals, namely their artistic quality, the content and orthography of their legends and their iconography.

The Orthography of the Inscriptions

Worth noting is that the inscriptions on almost all of Botaneiates' non-imperial seals exhibit certain orthographic and/or syntactic errors (cf. Table 1, in bold). Admittedly not all of them are of the same gravity. The spelling of the third syllable of his last name with «ι», «ει» or even «η», for example, may be attributed to its insecure etymology (although the spelling with «η» looks alien). Other mistakes, like the dative endings with «ο», instead of «ω», or the spellings Νηκηφόρω instead of Νικηφόρω, πρωτοπροέδρω instead of πρωτοπροέδρω, προνύα instead of προνοία, Πελοπονίσου instead of Πελοποννήσου and Ελάδος instead of Ελλάδαδος, may be justified to a certain extent by the confusion created when the prosodic intonation was replaced by the tonic one in the Greek language. Even so, they do unquestionably betray a shaky educational background, as does also the structure of the verb βοηθώ with nominative, instead of dative.

Was Nikephoros Botaneiates indifferent to the impression given by the erroneous inscriptions on his seals or was he himself unable to detect these mistakes? The late Prof. Oikonomides has already shown that orthographic and syntactic mistakes in Byzantine manuscripts are mostly the result of “lack of competence”, rather than “lack of interest” in correct spelling and structure. We believe that his view is also supported by a sigillographic example, the seal of strategos Niketas (end of the 9th c.), where the second Λ of the word ΕΛΛΑΔΟC (fourth line on the revers), which squeezes between the first Λ and the Α, was obviously cut later, possibly as soon as the die-cutter himself or his client detected the wrong spelling (fig. 11).

The poor literary panoply of the future emperor is also evident in his signature, as seen on three Athonite documents at the Iveron monastery: +ΝΙΚΗΦΟ(ΡΟΣ) ΠΡΟΕΔΡΟ(Σ) ΚΑΙ ΔΟΥΞ ΘΑΙΣΣΑΛΟΝΙ(ΚΗΣ) (*sic*) Ο

BOTANIAT(ΗΣ)+. It is also indicative, that in one of these documents, a *hypomnema* of 1062, Nikolaos Serblias, judge of Thessalonica, does not get carried away by Botaneiates' erroneous ΘΑΙΣΑΛΟΝΙΚΗ, when signing the same document after him! As a member of a government bureau, Serblias needed to have (and obviously had) a steadier educational background than that of a military man. Finally, at a time when metrical inscriptions were extremely popular among the Byzantines, especially those whose cultural level allowed them to compose their personal poem in iambic trimetre, Botaneiates' persistence on the old-fashioned invocative inscriptions for his seals may be interpreted as another indication of his mediocre cultivation.

It has to be stressed, however, that the latest non-imperial seals of Botaneiates, which mention him simply as kouropalates (fig. 10), as well as his imperial ones (where the only "legal" deviation is the spelling Βοτανιάτης, instead of Βοτανειάτης) are free of mistakes. Botaneiates' seals as kouropalates are also of finer workmanship, suggesting that they are the product of an experienced die-cutter, who was also an established artist. In fact, the various mistakes, as well as the lower artistic value of the earlier seals of Botaneiates may be partly explained by the identity of their manufacturer: while in full military service and possibly on expeditions, Botaneiates may have depended on the army personnel (e.g. blacksmiths) for the cutting of his dies, while for the latest seals (which, as we are about to argue transmit an important political message), the die-cutter(s) must have been highly experienced artists, active (most probably) in the capital, with deep knowledge in issues of theology and symbolism in art. Impeccable, apart from the afore-mentioned seals, are also Botaneiates' signatures as emperor. Are all these signs of an improvement in Botaneiates' general education? Attaleiates does stress the emperor's zeal in studying even during the night hours, a statement that does not feature among the expected *loci communes* in the praise of a middle Byzantine emperor. Irrespective of the reasons behind the better appearance of Botaneiates' inscriptions/signatures (was this due to his improved general education or the advice of capable consultants?), what stands out as an important observation is the weight put on Botaneiates' public image as a convincingly literate and well educated person, both during his candidature for the throne, as well as later, as emperor.

The Providence of God

The only slight deviation in the standardised invocative inscriptions on Botaneiates' seals is the expression «πρoνοία Θεοῦ», used only on his seal as doux of Thessalonica (fig. 3, Table 1.III). In Byzantine theology, the notion of *pronoia* (providential care) is juxtaposed to the pagan, especially the Epicurean, determinism. In patristics it usually appears synonymously with (the kindness of) God and as such it became a momentous argument used by John of Damascus and his followers against the dualistic heresies (Paulicianism, Bogomilism) that troubled the Byzantine Empire.

The expression «πρoνοία Θεοῦ» seems to be extremely rare on lead seals. At the end of our research in catalogues of published seals (cf. Table 2) we were able to locate it on just seven more specimens belonging to (in chronological order) an anonymous metropolitan of Ancara (end of the 7th c.), Zacharias, imperial protonotarios of the Thrakesion (second half of the 9th c.), Michael, imperial spatharios and epi ton oikiakon (11th c.), Nikephoros Basilakios, proedros and doux (1071-1078) and Roger, doux of Italy, Calabria and Sicily (1085-1111). In the very first and last cases, with the apostle Peter depicted on the obverse of these seals, the expression «πρoνοία Θεοῦ» may be associated with the excerpt from the *Ecclesiastical History* of Eusebios of Caesarea, stating that “the all-good Pronoia, philanthropic toward all” directed the apostle Peter to Rome. In the case of Botaneiates, the fact that the expression «πρoνοία Θεοῦ» appears only on the seal that he used during his tenure at Thessalonica indicates, in our view, a local influence. This is also supported by the appearance of this same expression in the signature of Theodoros Dalassenos, the immediate successor of Botaneiates in the same post. It is also indicative that the same expression is met on two (of the five known to us) seals of Nikephoros Basilakes, which probably relate to the area of Thessalonica, as they have been placed in the period 1071-1078 and it is worth remembering that after October 1077 Nikephoros Basilakes stayed for a short time at Thessalonica on his way to Dyrrhachion, where he was sent by Michael VII as doux, in replacement of the rebellious Nikephoros Bryennios.

We believe, therefore, that Nikephoros Botaneiates, Theodoros Dalassenos and Nikephoros Basilakes use the phrase «πρoνοία Θεοῦ» as a clear declaration of their orthodox faith and as a strong personal reaction

against Bogomils, who must have had a dangerously strong presence in the Balkans by the end of the 11th c., since Alexios I launched a persecution against them in ca. 1100.

Manus Dei

Botaneiates' seal as *doux* of Thessalonica stands out also due to an iconographic element: the depiction above and to the right of St. Demetrios of the Hand of God blessing the saint (fig. 3 and 14). As far as seals are concerned, the *Manus Dei* appears usually in depictions of Virgin the Hagiosoritissa; its combination, however, with saints – moreover military saints, as is here the case – is (as far as we know) rare. Even in those cases, the saints are depicted turning towards the Hand of God, in order to listen to God's Voice or accept His Blessing, as does St. Demetrios on the well-known mosaic icon of the Xenophontos monastery on Athos (where the *Manus Dei* is replaced by the bust of Christ). On Botaneiates' seal, however, St. Demetrios appears frontally, a feature that allows us to suspect that the source of inspiration for this particular image must have been a cult icon of the saint of a type similar to an icon of St. Marina from Cyprus or the icon of the apostle Philipp from Sinai (fig. 12).

St. Demetrios in the Mantle of a Court Official

Worth commenting is also the peculiar attire of St. Demetrios on Botaneiates' seals as *kouropalates*, which (to the best of our knowledge) is not met anywhere else (fig. 14). The mantle, which is fastened by two (or even three) brooches placed horizontally on the chest, constitutes a characteristic feature of the dressing code of middle Byzantine court officials, as shown by the portraits of *sakellarios* Leo (fig. 15) and the court officials flanking the Byzantine emperor in the well-known miniature of Coislin 79 (fig. 16). It is worth remembering that among the saints only St. Eustratios (the leader of the Holy Five of Sebasteia) has a similar dress (fig. 17), aiming to denote his high position in the state mechanism (according to his *synaxarist*, he was a *skrinarios* within the class of *doukes* and a very skilful orator). On account of all this, we believe that this iconographic *unicum* was consciously created by Nikephoros Botaneiates and/or his consultants as the vehicle for a very specific political message. When Nikephoros Botaneiates uses the

image of the armed St. Demetrios, dressed, however, in the mantle of a court official, he is already flirting seriously with the throne. In a period sealed by the rivalry between the military aristocracy of the provinces and the civilian-dominated government in Constantinople, Botaneiates wishes to present himself as the great reconciler and therefore, as the most suitable candidate of both factions. He tries to deliver this message in the universally comprehensible and powerful language of the images by combining on his patron saint the insignia of both parties. The trick, as we all know, proved successful..

Addendum

In the afore-mentioned study of Nikephoros Botaneiates' seals, we preferred to assign four of them (a genuine one and three metallic copies, fig. 18), which mention Nikephoros Botaneiates as anthypatos, patrikios and vestes, not to the future emperor (contrary to the recent suggestion of Prof. W. Seibt), but to his homonymous grandfather. The main argument of our hypothesis was that Nikephoros Botaneiates should have remained faithful to the portrait of St. Demetrius on the obverse of his seal, rather than abandoning it at some point during his career, just to adopt it again later. In the meantime, however, our examination of the seals of Theodoros Dalassenos has showed to us that one should not always take such a loyalty to iconographic motives for granted.